

De archeologie rond het Maastrichtse Vrijthof in de historie

Titus Panhuysen

In 2004 ging het Sint Servatius Project van start dat tot doel had alle belangrijke archeologische onderzoeken die in de vorige eeuw in de omgeving van de Maastrichtse Sint-Servaasbasiliek zijn uitgevoerd in onderlinge samenhang te bestuderen, gedetailleerd uit te werken en te publiceren.¹ In de loop der jaren waren bij de verschillende opgravingen grote delen van vroegmiddeleeuwse grafvelden blootgelegd, die nog nooit wetenschappelijk waren uitgewerkt en gepubliceerd. Hun belang stond echter voor archeologen in binnen- en buitenland vast, waardoor die lacune als een groot gemis werd ervaren. Enerzijds bood hun ligging in de nabijheid van de binnenstad en binnen de contouren van een van de grote abdijen van Merovingisch Austrasië aanzienlijke mogelijkheden voor vergroting van historische, demografische en topografische kennis. Anderzijds was door de kwaliteit en de hoeveelheid van de aangetroffen grafobjecten van meet af aan duidelijk dat innoverend onderzoek ook kansen kon bieden aan moderne archeologische theorievorming. Ten behoeve van de projectafbakening van het Sint Servatius Project heb ik alle archeologische waarnemingen in de wijde omgeving van de Sint-Servaasbasiliek, tot aan legendarische vermeldingen uit de vroegste tijden toe, geïnventariseerd en in een catalogus (bijlage 1 en afb. 33) bijeengebracht.² Ook is het interessant om na te gaan wat de huidige stand van kennis is, hoe het archeologisch onderzoek zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld en wat de voornaamste vraagstellingen zouden kunnen zijn voor toekomstig onderzoek. In dit artikel zal ik de belangrijkste feiten en onderzoeksthema's benoemen. Op enkele in de vakliteratuur nog onderbelichte 'highlights' zal ik nader ingaan, maar voor de onderzoeksresultaten van de grote opgravingen die onderwerp van het Sint Servatius Project zijn, verwijs ik naar de monografieën die in voorbereiding zijn.

De grond van het Maastrichtse Vrijthof en van de gebouwen in zijn directe omgeving is in de loop van de tijd regelmatig omgewoeld voor bouwactiviteiten waarbij soms vondsten zijn gedaan. Ook hebben individuele personen zich schuldig gemaakt aan schatgraverij, maar tot ons geluk is er in de vorige eeuw een aantal serieuze opgravingen uitgevoerd met belangwekkende resultaten.³ Eind jaren zestig was de bouw van een parkeergarage onder het plein aanleiding voor maandenlange onderzoeken door de

toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Vers in het geheugen ligt nog het archeologisch onderzoek in de bodem van de Sint-Servaasbasiliek in de jaren tachtig door de archeologische dienst van de gemeente, toen de kerk haar jongste grootscheepse restauratiebeurt onderging. Maar er hebben nog veel meer onderzoeken plaatsgevonden, bijvoorbeeld toen het gebouw van de Staa werd afgebroken (1955), of toen de Zusters onder de Bogen verbouwden (1980), of toen het Theater aan het Vrijthof werd gebouwd (1988-1989) en Entre-Deux werd vernieuwd (2005), en nog veel meer. In de bijlage worden alle in de literatuur en in de dossiers van het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht (anno 2015 gehuisvest in het Centre Céramique) vindbare vondsten, waarnemingen en opgravingen vermeld. In het artikel wordt slechts op een selectie ingegaan, enkele *capita selecta* die een beeld geven van de Vrijthof-archeologie.

Grofweg kan voor het nut van de ontdekkingen in het verleden als historische informatiebron een grens worden getrokken tussen de incidentele meldingen en waarnemingen van vóór 1950, die ons interessante maar vaak moeilijk te interpreteren en slecht gedocumenteerde gegevens hebben opgeleverd, en de resultaten van wetenschappelijk onderzoek door middel van verantwoorde opgravingen en gedocumenteerde waarnemingen die overwegend van na 1950 dateren.

Waar elders in de stad aanvankelijk alle aandacht tot het midden van de jaren zeventig van de twintigste eeuw uitging naar het Romeinse verleden van Maastricht, zien we dat de interesse in de omgeving van het Vrijthof en de Sint-Servaasbasiliek vooral gericht is geweest op de Middeleeuwen, van de vroegste eeuwen tot de latere tijd. Het is niet verwonderlijk dat de oudste vermeldingen van speurwerk en vondsten betrekking hebben op de kerk zelf. Maar de eerste waarnemingen uit de moderne tijd stammen van de bebouwing aan het plein en richtten de aandacht op de behuizing van de middeleeuwse Rooms-Duitse vorsten die in oude geschriften wordt genoemd.

Legende en werkelijkheid in de Sint-Servaaskerk

Op zoek naar de relieken van Sint Servaas

De oudste naspeuringen, die ons zijn overgeleverd, gaan terug tot de Vroege Middeleeuwen en ze betreffen uitsluitend de Sint-Servaaskerk. Volgens Jocundus, de elfde-eeuwse schepper van de uitgebreide Servaaslegende, werd er al eeuwen vóór zijn eigen tijd gespeurd naar de stoffelijke resten van Sint Servatius en naar de schatten van de bisschopskerk van Tongeren.⁴ De kern van zijn verhaal kan op waarheid berusten, maar we weten niet of geloof gehecht moet worden aan de versie, waarin Karel de Grote, koning en keizer tussen 768 en 814, de hoofdrol speelt, of aan een moderne interpretatie, waarin Karel

Martel, hofmeier van 717 tot 741, of – veel later – Karel van Lotharingen, hertog van 977 tot 991, de instigator van het zoekwerk zou zijn geweest. Hoe het ook zij, vóór de bouw van de huidige Sint-Servaaskerk in het begin van de elfde eeuw is er in de krochten en in de vloeren van allengs verdwenen kerkgebouwen gegraven naar de stoffelijke resten van de heilige bisschop. En zelfs nog vroeger, voorafgaande aan de bouw van de eerste kerk door bisschop Monulfus in het midden van de zesde eeuw, zou op de oude Romeinse begraafplaats van de nederzetting langs de weg naar Tongeren kunnen zijn gezocht naar de resten van bisschop Servatius om diens gebeente te verheffen tot de eer der altaren.⁵ Dergelijke gerichte ‘opgravingen’ of zoektochten naar stoffelijke resten van heiligen, kwamen al voor vanaf de opkomst van de heiligencultus in het Westen omstreeks het einde van de vierde en het begin van de vijfde eeuw, om zich daarna te verveelvoudigen vanaf de Karolingische periode.⁶

De *Miracula sancti Servatii* van de priester Jocundus uit ca. 1088 begint met een prachtig verhaal, waarin een overwinning op de Saracenen door Karel (Martel?) beschreven wordt:⁷ *‘Hierna trokken zij met hun roemrijke vorst Karel naar Parijs, terwijl zij Hem [...] prezen [...] en vooral de glorievolle bisschop, de eerbiedwaardige Servatius, omdat op de dag dat de kerk zijn feest viert (= 13 mei) de ondergang der heidenen werd beslist. [...] de Verlosser, die alles op zo wondere wijze beschikt, [...] heeft toegestaan, dat de Saracenen binnendrongen in ons land, opdat deze glorierijke bisschop die wij tot hiertoe weinig kenden, door de heerlijkheid van een zo grote macht ons meer bekend zou worden.’*⁸ Een zekere bisschop Vulvegisis, waarvan we nog altijd niet weten wie hiermee bedoeld is, werd vervolgens door de keizer (*sic!*) naar Maastricht gezonden om de vervallen kerk te vernieuwen. Hij bracht geschenken mee voor de heilige en herbouwde de vervallen grafkerk. Ook schonk hij een nieuwe en schitterende met goud en edelstenen versierde troon boven het graf.⁹ Jocundus zegt dat dit gebeurde in de tijd dat Hubertus bisschop van Maastricht was.¹⁰ Vulvegisis wilde op last van God Servatius uit de aarde verheffen en begon na veel dralen, bidden en talmen aan een echte ‘archeologische’ speurtocht, waarover Jocundus ons in detail vertelt. Het leuke van zijn verhaal is dat ons een architectonische werkelijkheid wordt voorgesteld, waarvan Jocundus zegt dat het in een ver verleden speelde, maar waarvan wij ons kunnen voorstellen dat het de herkenbare werkelijkheid uit de tijd van Jocundus zelf was, of eventueel, een werkelijkheid uit de herinnering van nog levende mensen. *‘Vergezeld van de bisschop van de stad, namelijk de voornoemde Hubertus, [...] trad hij de crypte binnen, die op het oosten uitzag, gelegen als het ware buiten de eigenlijke basiliek. [...] Want hem was een engel verschenen, die hem had gewezen hoe onder het priesterkoor, nog uit de tijd van bisschop Monulfus die deze kerk had gebouwd, een geheime ruimte bestond, ontoegankelijk en aan niemand bekend. In dit verblijf dacht hij hem (Servatius), [...] te vinden. Tegen middernacht beval hij de westelijke muur van de crypte door te breken, waarboven heel het bouwwerk van de kerk zich verhief. Toen deze muur doorgebroken was, ontdekten zij een plaats vol zoete geur en als de sterrenhemel schitterend van de kostbaarheden. De beide bisschoppen en enkele priesters traden naar binnen en zie, daar vonden zij rondom, op lage banken geplaatst, heel de schat*

van de kerk van Tongeren en al haar ornamenten, terwijl een trede hoger de relikven van de heiligen waren opgesteld. In het midden stond de zerk van kostbaar marmer, in welke volgens ieders mening de edele bisschop [...] rustte. Gij weet echter, hoe de zalige kerkvorst Monulfus hem van deze plek iets hogerop had overgebracht, waar hij hem een schoon bewerkte troon had opgericht, die de vrome gezant van de vorst, Vulvegisus, geheel had hersteld. [...] Zij gingen nu op naar het kleine vertrek, waarin Servatius had begraven gelegen, namen de steen weg, en toen zij naar binnen keken, vonden zij niets. [...] Eindelijk namen zij op wat zij hadden gevonden, en droegen het heen, sloten de grafstede weer als vroeger door een nieuwe muur, en plaatsten vóór de plek, waar zij de muur hadden doorgebroken, een altaar als een bewijs en een teken aan allen van hetgeen zij hadden verricht.⁹ 11

Een toevallige ontdekking middenin de kerk

Uit latere eeuwen, toen de belangstelling voor oudheden al groeiende was, maar de archeologie nog lang geen wetenschap, kennen we verhalen over merkwaardige vondsten en vooropgezette graafpartijen.

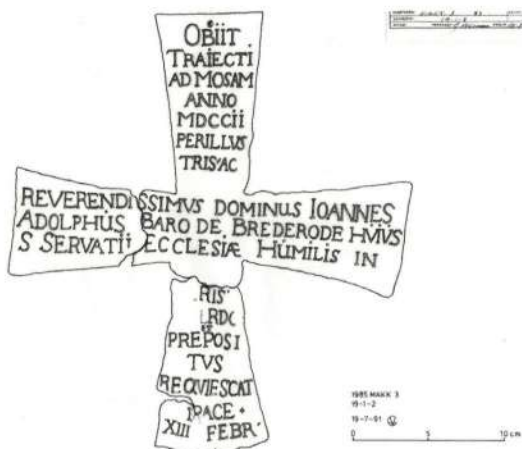
Op 14 februari 1702 stootte men bij de aanleg van het graf voor proost Jan Adolf van Brederode van Bolswart¹² in het midden van de Sint-Servaaskerk per toeval op de sarcofaag van de elfde-eeuwse bouwer van de kerk, proost Geldulfus.¹³ Het voorval is geboekstaafd in de protocollen van het kapittel.¹⁴ Daarin komen we zelfs een nauwkeurige tekening tegen van het loden grafkruis dat in de stenen kist werd aangetroffen (afb. 1). Jan Adolf werd na de ontdekking toch maar iets verderop begraven ten westen van het graf van Geldulfus en kreeg zelf ook een grafkruis mee. Opmerkelijk werd zijn grafkruis gemaakt naar het model van de vondst uit de elfde eeuw (afb. 2). Op basis van de achttiende-eeuwse protocolltekst stelde archivaris P. Doppler (1861-1938) in augustus 1903 opnieuw een bodemonderzoek in waarbij hij gericht zocht naar het kruis van Geldulfus en het ook terugvond (afb. 3). Hij haalde het uit het graf en stelde het veilig.¹⁵ In augustus 1988 werd het graf van Geldulfus voor de derde keer opengelegd en dit keer in zijn geheel gedocumenteerd, waarbij overigens nauwelijks resten van het gebeente van de proost werden aangetroffen, maar wel het loden tekstplaatje dat Doppler op zijn beurt in 1903 in de kist had achtergelaten.¹⁶ In historiografisch opzicht is deze reeks van tijdgebonden gebeurtenissen en reacties veelzeggend!

Gesanctioneerde schatgraverij in de Franse Tijd

Uit het begin van de negentiende eeuw is een prachtig voorbeeld bekend van gesanctioneerde schatzoekerij door een zekere Willem Heck. Heck was een leidekker, die bij werkzaamheden in de kerktorens van de Sint-Servaaskerk een aanwijzing had gevonden waar de mythische schat van het kapittel te vinden zou zijn, die al verdwenen was sinds

Afb. 1. Loden grafkruis van proost Geldulfus (tekening Wim Veldman, gemeente Maastricht).
Tekst: + K(A)L(ENDAS) APRILIS OBIT GELDVLVS HVMILIS IN X(CH)R(IST)O PREPOSITVS. Vertaling: op 1 april is overleden Geldulfus de nederige proost in Christus.

Afb. 2. Loden grafkruis van kanunnik Jan Adolf van Brederode (tekening Wim Veldman, gemeente Maastricht). Tekst: OBIT TRAECTI AD MOSAM ANNO MDCCII PERILLVSTRIS/ AC REVERENDISSIMVS DOMINVS IOANNES ADOLPHVS BARO DE BREDERODE HVIVS S(ANCTI) SERVATII ECCLESIAE HUMILIS IN [C]HRIST[O] [SAC]ERDO[S] ET PREPOSITVS REQVIESCAT IN PACE XIII FEBR(UARIS). Vertaling: op 13 februari 1702 is te Maastricht overleden de aanzienlijke en eerbiedwaardige heer Jan Adolf Baron van Brederode, van deze kerk van Sint-Servaas nederig priester en proost in Christus, hij ruste in vrede.

Afb. 3. Zinken plaatje dat door P. Doppler in het door hem op 31 augustus 1903 geopende graf van Proost Geldulfus is geplaatst. Tekst: GELDULFUS PRAEPOSITUS / HOC SEPULCRUM APERTUM EST 31 AUG. 1903. Vertaling: Geldulfus proost - dit graf is geopend op 31 augustus 1903.

het beleg van Maastricht in 1579 door Alessandro Farnese (1545-1592), hertog van Parma.¹⁷ In 1810 kreeg Heck toestemming van de kerkmeesters om te gaan graven in de katholieke kerk, maar na het aantreden van een aantal nieuwe leden in het kerkbestuur moest hij stoppen, omdat hij protestant was. Vervolgens wendde hij zich in 1811 tot de Franse overheid in Parijs en slaagde hij erin opnieuw toestemming te verkrijgen. Begin januari 1813 hervatte hij zijn zoektocht onder het toezien van een architect. Hij maakte echter zulke grote kuilen, dat gevreesd werd voor de stabiliteit van het kerkgebouw, en hij moest opnieuw stoppen (afb. 4). Na de Franse overheersing probeerde hij het in 1815 weer, ditmaal door een brief te schrijven aan de net aangetreden koning Willem I, maar hij kreeg geen toestemming meer. Willem Heck heeft een vermogen in zijn onderneming gestopt, zonder enig resultaat. Toch leverde zijn actie hem eeuwige roem op, misschien mede door de bekendheid van het hieronder deels afgedrukte, 29 strofen tellend spotdicht, dat in 1814 werd gepubliceerd in de *'opregten Antwerpschen Almanach'*. De oude volkslegende rondom de legendarische schat van de Sint-Servaas leeft overigens voort in Maastrichtse sagen en legenden. Tijdens de opgravingen van 1981-1989 in de Servaasbasiliek werd aan de opgravers nog regelmatig de vraag gesteld of ze op zoek waren naar de 'Twaalf Zilveren Apostelen'.¹⁸

Afb. 4. Het Vrijthof omstreeks 1790 volgens Philip van Gulpen (omstreeks 1840) met de barokke bekroning van de Sint-Servaaskerk, de Maternuskapel (tegen het zuidtransept links) en de Koningskapel (links van de Hoofdwacht). Rechts is de kloosterkerk van de Witte Vrouwen getekend, links onder het Servaasgasthuis (RHCL, Maastricht, prentencollectie no. 107).

FAMA CRESCIT EUNDO. Virg.
MASTREEGTER LOF-DICHT OP EENEN SCHAT-GRAUVER.

Dau druimden in seinen op en nagt
Dat aun de kant van de Huitwagt (=Hoofdwacht),
Of in de Kerk van Sint Servaus
Ein auwe Schat verborge waus :

Ach tou erme minsch !
Biste dan verkins (=verkindst)?

Zonder get te zekken aun zien vrouw
Leep heer nau de Kerkmeisters tou
Um permissie (=toestemming) te verzeuken
Van de Schat te durven zeuken :

Ach tou erme minsch !
Biste dan verkins ?

Mair wie (=toen) heer (=hij) permissie hauw,
Waus heir wie eine duvel zou gauw,
Heit heir geliek vief knegts genomen
En met iver aun 't grauve begonnen :

Ach tou erme minsch !
Biste dan verkins ?

Wie heir drei maunden hauw gezeuk
Doe zaug er dat heir waus verneuk,
En zie doegen heum dreum versaaken,
En zien looker (=gaten) weer tou maaken :

Ach tou erme minsch !
Biste dan verkins ?

Etc., etc.

Archeologie in de kinderschoenen

Vondsten in een bouwput in 1821

Het eerste ernstig te nemen bericht over de ontdekking van oudheidkundige sporen aan het Vrijthof gaat over het jaar 1821, toen opmerkelijke vondsten werden aangetroffen in de ondergrond van het oude Sint-Servaasgasthuis in de zuidoostelijke hoek van het Vrijthof, tussen de Bredestraat en de Platielstraat (cat. nr 1; afb. 5).¹⁹ Het betrof een toevallsvondst bij de sloop van oude panden en de daarop volgende nieuwbouw. Het een en ander was zo bijzonder dat de Maastrichtse historicus M. van Heylerhoff (1776-1854) (afb. 7) in twee artikelen uit 1825 en 1829 een poging deed de vondsten te interpreteren en er een historische context aan te geven.²⁰ Bijna tweehonderd jaar later wordt hij nog altijd geciteerd en in het wetenschappelijke discours betrokken, omdat hij als eerste een poging heeft gedaan aan de hand van archeologische resten het vermoede vroegmiddeleeuwse wereldlijke machtscentrum van Maastricht te localiseren.²¹ Van Heylerhoff was een exponent van de opbloeiende interesse bij de stedelijke elite voor het verleden, overigens een internationaal verschijnsel sinds het midden van de achttiende eeuw en vooral sinds de

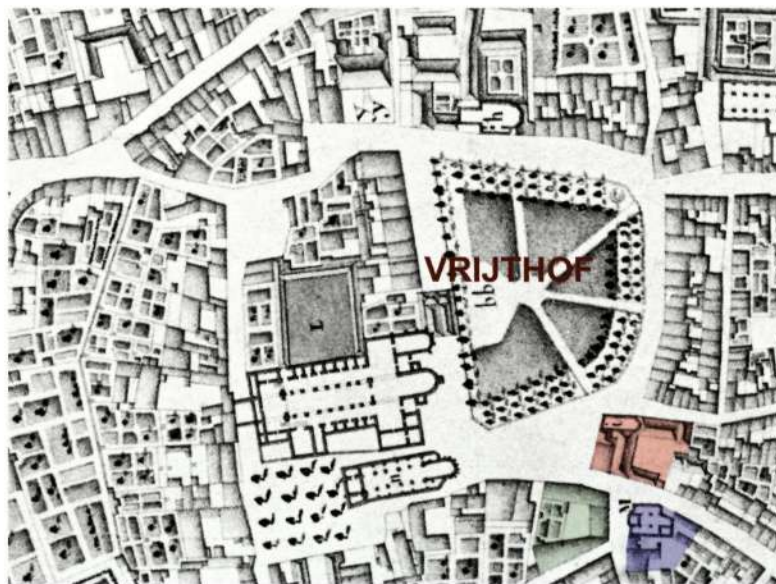
Afb. 5. De oostzijde van het Vrijthof met de ingang van de Platielstraat en in het midden de kapel van het Servaasgasthuis die ver op het plein uitsteekt. Pentekening door Josua de Grave uit 1669 (Collectie Teylers Stichting, Haarlem, no. R. 74).

Napoleontische tijd. In Maastricht was in 1822 de *Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts* opgericht die in de jaren 1824-1831 een aantal jaarboeken (*Annuaire de la province de Limbourg*) uitgaf met fundamentele bijdragen van Van Heylerhoff over de geschiedenis en de monumenten van de stad.²²

In 1825 beschreef Van Heylerhoff hoe de vroege stadsontwikkeling volgens geleerden uit de voorafgaande eeuwen, zoals de jezuïet Henschenius, zou zijn verlopen: straten haaks op de Maas en dwarsverbindingen die latere uitbreidingen in westelijke richting markeerden.²³ Langs de oostzijde van het Vrijthof zou een gracht hebben gelopen, die bij de aanleg van kelders en funderingen van de huizen regelmatig werd aangetroffen in de vorm van een vette kleilaag. Hij noemt als recent voorbeeld uit 1821 de ontdekking van een dik pakket klei op meer dan zes meter diepte bij de werkzaamheden voor de nieuwbouw op de plaats van het voormalige Sint-Servaasgasthuis. In de modder vond men resten van houten palissades en oudheidkundige voorwerpen, zoals aardewerk en gebeeldhouwde stenen.²⁴

In 1829 beschreef hij de ontdekkingen van 1821 in een van zijn volgende artikelen veel precieser en met meer details, zelfs met maten en verloop van muren, feiten over de stratigrafie, grondsoorten en vondsten.²⁵ Eigenlijk waren zijn observaties van een buitengewoon niveau voor zijn tijd. Bovendien probeerde hij de vondsten te duiden en in een historische context te plaatsen. Ook leren we uit zijn beschrijving het een en ander over het Sint-Servaasgasthuis dat toen jammerlijk is afgebroken. Zijn verhaal is nog altijd van belang, hoewel het moeilijk is alle details exact te situeren en te begrijpen (afb. 6).

Afb. 6. Plattegrond van het centrum van Maastricht met het Vrijthof, vervaardigd in 1748 door de Franse militaire ingenieur Larcher d'Aubancourt ten behoeve van de stadsmaquette die in 1749 vervaardigd is. Het Servaasgasthuis is rood gemarkeerd, het Jacobsgasthuis blauw. De originele tekening berust in het Musée des Plans Reliés te Lille (Fr.).

We kunnen proberen een reconstructie te maken van zijn waarnemingen. Het Sint-Servaasgasthuis lag tot 1821 in de zuidoostelijke hoek van het Vrijthof en stak vrij ver uit op het Vrijthof vanuit de oostelijke rooilijn. De kapel van het gasthuis lag aan de noordzijde van het complex met zijn noordmuur aan de Platielstraat. De zuidmuur van het gasthuis lag precies in de noordelijke rooilijn van de Bredestraat, tegenover de Sint-Jacobskapel van het Jacobsgasthuis op de andere hoek van Bredestraat en Vrijthof.²⁶ Het Sint-Servaasgasthuis werd in zijn geheel afgebroken in 1821 om op de oostelijke helft van het perceel nieuwbouw te realiseren achter de nieuwe, recht getrokken oostelijke rooilijn van het Vrijthof. Op het bouwperceel werden op geringe diepte twee zeer zware muren aangetroffen, één die vanonder de Platielstraat aan de noordkant kwam (aan de kant van het secretariaat van de armen aan de oostkant van het bouwperceel²⁷) en nog vijf meter in zuidelijke richting doorliep, en een tweede, die een haakse hoek maakte vanaf het zuidende van de eerste en in oostelijke richting liep, maar hiervan werd slechts anderhalve meter gezien omdat hij verdween onder de resterende substructies van het gasthuis naast het bouwperceel. Het ging dus duidelijk om de zuidwesthoek van een stevig gebouw. De muren werden beschreven als 'oud muurwerk' van een onbekende grofkorrelige steensoort, in het onderste derde deel 1.40 m dik en erboven versmallend tot één meter dikte. De overgang van het bijna twee meter hoge fundament naar het gladdere en smallere (dagziende?) werk erboven zat bijna vier meter beneden straatniveau en kan een oud maaiveldniveau hebben gemarkeerd. Het muurwerk was volgens de beschrijver over een totale hoogte van bijna zes meter (!) bewaard, wat hoe dan ook erg veel is. De ondergrond van de fundering beschrijft Van Heylerhoff als 'vaste leem', een herkenbaar verschijnsel voor moderne 'Vrijthof'-archeologen, maar we weten niet op welke exacte diepte de laag begon, vermoedelijk pal onder de fundering. De leem liep wel door binnen het gebouw, maar erbuiten was de grond kleiachtig en vette modder, wat Heylerhoff interpreteerde als een oude slotgracht.²⁸ Hij zegt overigens, dat die vochtige grond aan het korte stukje bij de zuidkant zat, op één meter afstand van het zuidelijke tracé van de muur. Als het een gracht was, zou die daar van oost naar west hebben gelopen. De vondsten, die in de bovenste laag van die natte grond werden gedaan, maken de indruk dat het om architectuurfragmenten, kapitelen en beelden uit de Romeinse of Gotische periode gaat. Vondsten van ijzeren hoefijzers en ruiterspooren komen in het algemeen voor vanaf de tiende eeuw, soms ook wel eerder. De beschrijving van hoeveelheden complete aardewerken potten doet denken aan gebruikelijke Maastrichtse vondstensembles uit laat-middeleeuwse beerputten vanaf de elfde eeuw, niet aan vroegmiddeleeuwse contexten. Het overige muurwerk en de ronde constructie van vier meter doorsnede (waarschijnlijk een beerput) lijken in de minder diepe grondlagen te zijn aangetroffen en tot de laatmiddeleeuwse bouwfasen van het Sint-Servaasgasthuis gerekend te moeten worden.

Het is heel goed mogelijk dat zich nog resten van hetzelfde gebouw in de negentiende-eeuwse substructies van het huidige pand of in de directe omgeving – ook onder de Platielstraat en het moderne Vrijthofterras – bevinden. De beschrijving van de gebouw-

resten doet denken aan ofwel een oudere fase van het gasthuis, maar ook een 'stenen huis' of versterkte woontoren is mogelijk.²⁹ Het in noordelijke richting doorlopende muurwerk betekent in elk geval dat de middeleeuwse Platielstraat een stuk smaller was dan de huidige en dat de voormalige bebouwing slechts door een nauw steegje gescheiden was van het aan de noordkant van de straat vermoede stenen huis 'Schönecken'.³⁰

Voor Van Heylerhoff waren de muren, houtresten en grachtsporen onder het Sint-Servaasgasthuis de overblijfselen van een 'kasteel', of in elk geval van een versterkte plaats. Dit bracht hij vervolgens in verband met de overlevering dat er in Maastricht ooit een koninklijk paleis in de buurt van de Sint-Servaaskerk had gestaan.³¹ Hij wilde het oude muurwerk maar al te graag interpreteren als het legendarische paleis van de Merovingische en Karolingische vorsten.³²

Afb. 7. Portret van Martinus van Heylerhoff
(RHCL, collectie LGOG, nr 671).

Vondsten in een bouwput een eeuw later

De afbraak van het middeleeuwse Sint-Servaasgasthuis in de negentiende eeuw was geen op zichzelf staand incident. De meeste panden aan het monumentale Vrijthof zijn in de achttiende en negentiende eeuw vervangen door nieuwbouw (afb. 8). De rooilijnen zijn daar waar nodig recht getrokken.³³ Aan de noordzijde was de oude kapel van het Witte Vrouwenklooster in 1804 vervangen door het neoclassicistische stadspaleis van P.F. de Ceuleneer (1743-1816).³⁴ Het kapitale pand werd in de tijd van de Belgische Opstand bewoond door de Hollandse generaal Baron B.J.C. Dibbets (1782-1839) en staat sindsdien bekend als het 'Generaalshuis' (tegenwoordig vormt het de monumentale entree van het 'Theater aan het Vrijthof').³⁵ Aan het Vrijthof vond tot in de eerste helft van de twintigste eeuw en ook daarna nog incidentele nieuwbouw plaats, langs de zuidzijde, de noordzijde en in de noordwestelijke hoek van het plein. Toch hebben al die bouwactiviteiten zelden geleid tot enige ophef over de ontdekking van zaken van oudheidkundige aard, althans niet voor zover dat bekend is bij officiële instanties.³⁶

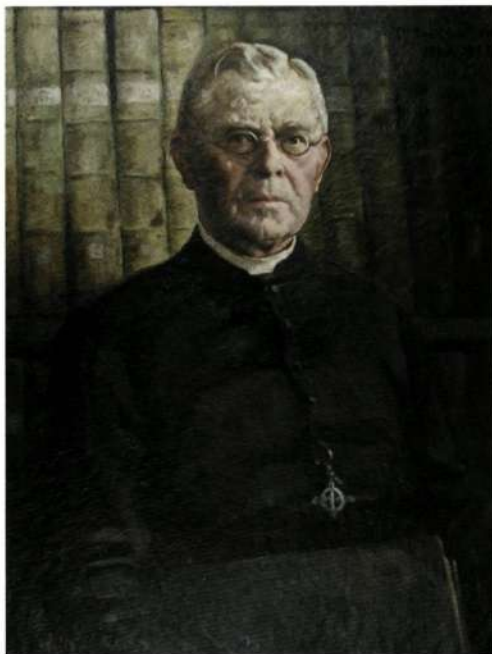
Afb. 8. Kadastraal minuutplan uit 1830 van het Vrijthof na de sloop van het Servaasgasthuis (rode omlijning). In groen is de bouwput gemarkeerd die in 1920 door W. Goossens regelmatig werd geïnspecteerd.

Elders in de stad had er als gevolg van bouwactiviteiten wel eens een echte opgraving met 'state-of-the-art' archeologische documentatie plaatsgevonden, namelijk in 1840, toen de Romeinse thermen werden ontdekt onder een pand aan de Stokstraat.³⁷ Daar werd niet alleen de stadsbouwmeester, maar zelfs het Rijksmuseum van Oudheden uit Leiden bij betrokken.³⁸ In de tweede helft van de negentiende eeuw volgde rijksarchivaris J. Habets (1829-1893) veel verstorende bodemingrepen in de stad, zoals de aanleg van riolering en andere nutsvoorzieningen, en hield daarvan aantekening.³⁹ Een van zijn opvolgers was de historicus W. Goossens (1869-1933) (afb. 10), die uitstekende contacten met binnen- en buitenlandse archeologen onderhield en een der eersten was in Maastricht die zich met verstand van zaken toelegde op archeologische onderzoeken, vooral in het 'Romeinse' Stokstraatkwar-

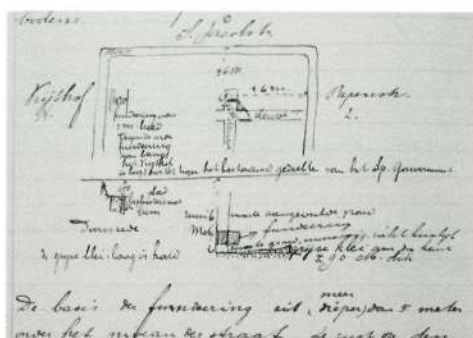

Afb. 9. De Sint-Jacobskerk (blauw gemarkeerd) bij de uitgang van de Bredestraat, tegenover het Servaasgasthuis (rood). Rechts de deels afgebroken stukken van het Spaans Gouvernement. Pentekening van V. Klotz (?) uit 1671 (RHCL, Collectie LGOG, no. 42).

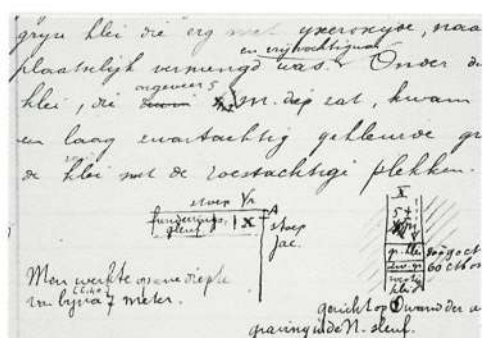
tier, maar ook in de Sint-Servaaskerk.⁴⁰ Hij was het die, toen de oude bebouwing naast het Spaans Gouvernement op de hoek van het Vrijthof, de Sint Jacobstraat en de Papenstraat in 1920 werd gesloopt, regelmatig de bouwplaats ging bezoeken (afb. 9). Hij zag onderin de bouwput zwaar muurwerk en middeleeuws schervenmateriaal en maakte daarvan aantekeningen en schetsen in zijn dagboek (cat. nr 11).⁴¹ Hij was zich er natuurlijk terdege van bewust dat de vindplaats niet meer dan enige tientallen meters verwijderd lag van de door Van Heylerhoff beschreven vondsten uit 1821. We hebben dagboekantekeningen van Goossens van vrijdag 16 juli 1920⁴², maandag 30 augustus 1920 (afb. 11)⁴³, zaterdag 18 september 1920 (afb. 12)⁴⁴, vrijdag 24 september (afb. 13)⁴⁵, dinsdag 28 september 1920⁴⁶ en ten slotte van vrijdag 15 oktober (afb. 14).⁴⁷

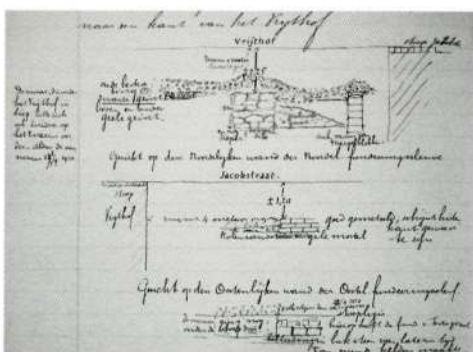
Afb. 10. Portret van Willem Goossens (Collectie RHCL).

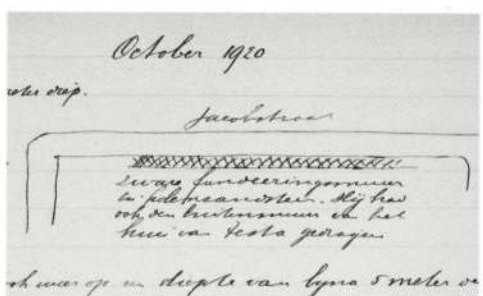
Afb. 11. Fragment uit het dagboek van W. Goossens, 30 augustus 1920 (RHCL, archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Afb. 13. Fragment uit het dagboek van W. Goossens 24 september 1920 (RHCL, archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Afb. 12. Fragment uit het dagboek van W. Goossens, 18 september 1920 (RHCL, archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Afb. 14. Fragment uit het dagboek van W. Goossens 15 oktober 1920 (RHCL archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Goossens zag midden in de bouwput op een diepte van 5 meter (!) een diagonaal in zuidwestelijke richting verlopende muur van 80-90 cm dikte, bestaande uit kolenzandsteen en gelige kalkmortel. Bovendien zaten er muren van hetzelfde materiaal tegen de rooilijnen van het Vrijthof aan de noordkant van de bouwput en tegen de oostkant van de bouwput langs de St. Jacobstraat, waar zij dienst hadden gedaan als fundament voor de afgebroken huizen; de eerste muur was 1.20 m breed en stak tot tweeëneenhalve meter diepte, de tweede was 80-90 cm breed en stak nog een meter dieper. Er was geen samenhang tussen de muren en Goossens heeft zich ook niet aan een verklaring gewaagd, zoals Van Heylerhoff een eeuw eerder wel had gedaan.⁴⁸

Toevalsvondsten vóór 1950: graven, aardewerk en muren

Op het plein zelf zijn voorts af en toe waarnemingen gedaan van stukken muur van het armenkerkhof ten oosten van de apsis van de Sint-Servaaskerk en van muren van het Sint-Servaasgasthuis in de zuidoostelijke hoek van het plein. Uit de wijdere omgeving van het Vrijthof kennen we enkele negentiende-eeuwse meldingen van toevalsvondsten van aardewerk, die, wanneer ze van Romeinse oorsprong waren, meestal werden toegeschreven aan brandgraven. Dergelijke vondsten zijn voornamelijk afkomstig van de straten Sint-Servaasklooster, De Kommel, Keizer Kareplein en de Brusselsestraat, die ten noordwesten van de Sint-Servaaskerk liggen. Hun topografische context maakt de aanwezigheid van meer graven aannemelijk langs de Romeinse weg naar Tongeren, die daar aan de noordkant voorbij liep onder het tracé van de Brusselsestraat.⁴⁹ Mogelijk lag hier een van de grafvelden die bij de Romeinse nederzetting hoorden. In 1926 werd in de kelder van het toenmalige Bankgebouw aan Servaasklooster 8 zelfs een compleet Romeins tegelgraf ontdekt (cat. nr. 12). Merovingisch aardewerk, dat in 1931 bij de afbraak van de oude muziekschool tussen de Lantaarnstraat en de Sint Jacobstraat werd gevonden, is wel geïnterpreteerd als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse begraafplaats, maar komt met grotere waarschijnlijkheid uit een nederzettingscontext (cat. nr. 14).⁵⁰ Verspreide vondsten van laatmiddeleeuws aardewerk bevestigen wat ook afgelezen kan worden aan de oudste plattegronden van de stad, namelijk dat er hier overal sprake was van middeleeuwse stedelijke bewoning. Rijk glaswerk uit de twaalfde en dertiende eeuw, dat in 1955 bij de verbouwing van het voormalige Staargebouw aan het Henric van Veldekeplein werd verzameld, zegt iets over de levensstandaard van de kanunniken, die daar hun eigen huizen hadden (cat. nr. 20).⁵¹

Verantwoord archeologisch onderzoek door het Rijk

Na 1950 is de organisatie van het archeologisch onderzoek in Nederland veranderd. In 1947 was de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgericht, feitelijk de basis voor een gerichte en wetenschappelijke aanpak van de vaderlandse archeologie. De dienst werd centraal in het land gevestigd in Amersfoort. Aan de universiteiten nam de aandacht voor de Nederlandse archeologie snel toe, evenals voor de verwetenschappelijking van methoden en technieken. In samenwerking met de stad Maastricht kwam er in de saneringsplannen van het Maastrichtse Stokstraatkwartier een voorwaarde te staan dat de bouwwerkzaamheden vergezeld moesten gaan door archeologische opgravingen en documentatie door de Rijksdienst. Maar de dienst was in die tijd wel nog erg beperkt in haar mogelijkheden en de medewerkers stelden vooral onderzoeksprioriteiten op basis van eigen kennis en voorkeuren. Hoewel Maastricht

ver van Amersfoort lag, zien we vanaf de vroege jaren vijftig toch vaak archeologen van de Rijksdienst in Maastricht aan het werk, een situatie die bijna een kwart eeuw zal aanhouden. Op archeologen heeft het begraven verleden van Maastricht altijd een grote aantrekkingskracht uitgeoefend.

Hoewel onder auspiciën van de Rijksdienst gedurende een kwart eeuw bijna jaarlijks archeologisch onderzoek in Maastricht is verricht, heeft dat niet geleid tot de publikatie van wetenschappelijke rapporten, zoals dat tegenwoordig gebeurt op basis van de nieuwe archeologische wetgeving (2007) in het kielzog van het Verdrag van Malta (1992). Ja, er is veel gedocumenteerd, getekend en gefotografeerd en alles is keurig terecht gekomen in de archieven en ladenkasten van de Rijksdienst, maar de berichtgeving van alle onderzoek is nooit veel verder gekomen dan korte overzichten in de rubriek *Archeologisch Nieuws* van het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* en algemene overzichtsartikelen in de *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. Natuurlijk drongen de belangrijkste feiten en vondsten ook door in algemene werken en handboeken, zodat de verrijking van onze kennis door de onderzoekingen in Maastricht algemene bekendheid kreeg. De archeologische organisatie na 1950 leidde wel tot een intensivering van het veldonderzoek in Nederland, maar de grotelijkse onderschatting van het wetenschappelijke werk na de opgraving en het tekort aan gekwalificeerd personeel om daarmee aan de slag te gaan hebben geresulteerd in enorme achterstanden in de verwerking en publikatie van opgravingen uit die periode.

Het Sint Servatius Project is in 2004 geïnitieerd om de oude opgravingen van de Rijksdienst in en rondom de Maastrichtse Sint-Servaaskerk, alsook de opgravingen door de stad in het kader van de restauratie van de kerk, compleet en in onderlinge samenhang te bestuderen, uit te werken en te publiceren.⁵²

De opgraving Sint-Servaaskerk, Pandhof (1953-1954)⁵³

In de eerste decennia van de twintigste eeuw waren in het muurwerk van de westbouw van de Maastrichtse Sint-Servaaskerk vroegchristelijke grafsteentjes uit de vijfde en zesde eeuw ontdekt.⁵⁴ In 1919 had Goossens in het midden van de Sint-Servaaskerk een graf blootgelegd met Frankische bijgaven (cat. nr 10).⁵⁵ Dit alles was goed gepubliceerd. Hierdoor kon bij landelijke archeologen de overtuiging groeien dat het in Maastricht mogelijk moest zijn bewoningscontinuïteit aan te tonen vanaf de eerste Romeinse nederzetting tot de moderne tijd, en dat er in Maastricht ook archeologisch onderzoek mogelijk moest zijn naar de oudste sporen van het christendom in Nederland.

Afb. 15. Opgraving Sint-Servaaskerk, Pandhof 1953-1954 (RCE, collectie ROB).

Afb. 16. Opgraving Sint-Servaaskerk, Pandhof 1953-1954. In het midden staat veldarcheoloog Arie van Pernis met tekenbord (RCE, collectie ROB).

Toen in het begin van de jaren vijftig van de twintigste eeuw de plannen bekend werden om de pandtuin van de Sint-Servaaskerk opnieuw in te richten, had de jonge Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek grote belangstelling om vooraf een diepgaand archeologisch bodemonderzoek uit te voeren. De dienst had onder leiding van directeur P. Glazema al tal van in de oorlog verwoeste kerken onderzocht, waarvan vele in Limburg.⁵⁶ Volgens de schriftelijke bronnen – Gregorius van Tours – kon in de ondergrond van de Sint-Servaaskerk een kerk uit de zesde eeuw worden verwacht, het *magnum templum* van bisschop Monulfus. Behalve Glazema waren bij de ROB ook J. Renaud, H. Halbertsma en J. Ypey geïnteresseerd in vroegmiddeleeuwse (kerk)archeologie. Het werd een opgraving ‘in de stad’ van een voor Nederlandse begrippen bijzonder fenomeen. De personele organisatie van de Rijksdienst was er helaas niet op ingericht dat er op de opgraving een archeoloog permanent aanwezig was. De opgraving werd in 1953 en 1954 uitgevoerd en werd in onvoldoende mate wetenschappelijk begeleid.⁵⁷ Feitelijk was de leiding van de opgraving in handen van de aanwezige veldtechnici, mensen die in die jaren geen specifieke vakopleiding hadden genoten omdat die nog niet bestond. Het eigenlijke graafwerk werd uitgevoerd door gratis ter beschikking gestelde arbeiders van de gemeentelijke Sociale Dienst. De binnentuin werd volgens de geldende archeologische normen verdeeld in een aantal rechthoekige werkputten, laagsgewijs afgegraven en getekend (afb. 15 en 16). De opgravingstekeningen geven voldoende informatie, maar de aantekeningen in de dagboeken zijn uiterst mager. De Pandhofopgraving heeft destijds veel indruk gemaakt door het prachtige vondstmateriaal en de ontdekking van verrassende bouwsporen. De bewijzen voor de aanwezigheid van vroeg christendom en van continuïteit op de overgang van de

laat-Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode waren overtuigend. In 1956 werd de helft van een aantrekkelijk platenboek over Merovingische vondsten in Nederland en over hun behandeling in het laboratorium van de Rijksdienst aan de vondsten van de Maastrichtse Pandhof gewijd.⁵⁸

Tijdens het Sint Servatius Project is de aanvankelijk onoverzienbare hoeveelheid graven van de Pandhof zo goed mogelijk en in onderlinge stratigrafische samenhang gereconstrueerd. De bijbehorende vondsten zijn gedetermineerd en beschreven, er zijn dateringen toegekend en het daarvoor in aanmerking komende skeletmateriaal is wetenschappelijk onderzocht. In totaal zijn er in de Pandhof 498 graven geteld en 332 mogelijke graven (samen 830 stuks). In 152 graven werden bijgraven aangetroffen, 104 graven zijn hierdoor dateerbaar (voornamelijk zesde en zevende eeuw, maar ook enkele graven uit de vijfde eeuw). Uit 315 graven werden skeletresten geborgen, die in 75 gevallen vergezeld waren door grafobjecten. De dataset die het geheel heeft opgeleverd is opgenomen in het basismateriaal voor de studies en syntheses van het overkoepelende project, waarbinnen alle nadruk ligt op vernieuwend onderzoek van de vroegmiddeleeuwse grafcultus en de materiële grafcultuur.⁵⁹ Problematisch blijven overigens de interpretatie en de datering van het aangetroffen muurwerk, dat uiteindelijk vooral vanuit de context van de latere ontdekkingen tijdens de campagnes van de jaren tachtig begrepen zal moeten worden.

Afb. 17. Laat-tiende-eeuwse sarcofaagdeksel met inscriptie, gevonden tijdens de opgraving in de Pandhof in 1953-1954. Geëxposeerd in de oostcrypte van de Sint-Servaasbasiliek. Op het platte deksel staat het volgende gedicht in Leonijnse verzen (lezing van prof. Dr. Sebastian Scholz, Zürich, 14 oktober 2008):
 + ISTE LAPIS NE VELLAT(VR) QVIA ALIVS SVBTENDATVR / O LEC[T]O[R LIJTTERAS QVI VIS
 INTENDERE SCR[IP]TAS / SIS MEM[OR] HIC ANIMAE CVIVS REQ[VI]ESCERE TER[RAE] /
 [C]ORPVS [IN H]OC ANTRO SCIMVS QVOD PRO DOLO[R ...] / [.]VTINAM [....V]O NVNC
 ABSTRAXISSE V[...]/ [--]JOM[...]. Vertaling: niet weggenomen mag deze steen want
 de plek is bezet – o lezer die deze woorden lezen wil – gedenk de ziel van hem wiens lichaam hier
 rust – in deze krocht in de grond weten wij – tot smart [--] nu teruggetrokken -- (foto: auteur).

De opgraving Vrijthof, ondergrondse parkeergarage (1969-1970)⁶⁰

Meer dan vijftien jaar later, toen de Rijksdienst al veel archeologische bodemonderzoeken naar Romeins Maastricht had uitgevoerd in het op de Maasoever gelegen Stokstraatkwartier, kwamen de al langer bestaande gemeentelijke plannen voor de bouw van een ondergrondse parkeergarage onder het gehele Vrijthof in een stroomversnelling. Voor de overbelaste Rijksdienst was het niet mogelijk deze dreigende aantasting van het Maastrichtse bodemarchief te negeren en zo was er een nieuwe kans archeologisch onderzoek te doen naar de transformatie van de Romeinse tijd naar de Vroege Middeleeuwen. Helaas was het uit lokaalpolitieke en strategische overwegingen niet mogelijk een ideaal opgravingsconcept te ontwikkelen en bleek de door de opgravingspraktijk gekozen weg achteraf minder gelukkig (cat. nr 24). De archeologische wetenschap was intussen behoorlijk geëvolueerd en (inter)nationaal groeide sinds het begin van de jaren zestig de aandacht voor het zogenaamde stadskernonderzoek waarin alle ontwikkelingsfasen van de stad onderwerp van studie moesten zijn, ook de middeleeuwse.⁶¹ Bij het Vrijthofonderzoek was het nog niet zover en de hoofddoelen bleven beperkt tot de Romeinse en vroegmiddeleeuwse perioden.⁶²

Afb. 18. Opgraving Vrijthof, winter 1969/70, aanleg van de grootste opgravingsput 3, dwars over het plein van west naar oost (RCE, collectie ROB).

Afb. 19. Start van het grondwerk voor de parkeergarage onder het Vrijthof, terwijl de opgraving nog niet is afgesloten (begin 1970).

Centraal stonden de vragen over de uitgestrektheid van het grafveld, dat bekend was van de Pandhofopgraving, het verloop van de Romeinse weg uit Tongeren en de kwestie van de continuïteit van de bewoning.⁶³ Ook ditmaal kon de opgraving niet dagelijks begeleid worden door de verantwoordelijke wetenschappers. De feitelijke leiding was weer in handen van veldtechnici van de ROB. De gravers werden ook weer ter beschikking gesteld door de stedelijke Sociale Dienst.⁶⁴ De wijze van opgraven en documenteren resulteerde wel in een betere dataset dan bij de opgraving van de Pandhof (afb. 18). Spraakmakende vondsten werden pas in de eindfase van het onderzoek gedaan, toen de randbebouwing van de Romeinse weg werd aangesneden en een Romeinse kelder met fraaie bronzen plastieken werd ontdekt.⁶⁵ Ook werd pas op het laatst een vroegmiddeleeuws grafveld met rijke bijgaven aangesneden, waarvan, doordat het daadwerkelijke grondwerk voor de garagebouw intussen was gestart, waarschijnlijk veel ongezien in de uitkomende grond naar het stort is afgevoerd (afb. 19). Na de opgraving werd een kleine tijdelijke tentoonstelling in het Bonnefantenmuseum ingericht.⁶⁶

Pas tijdens de uitwerkfase in het kader van het Sint Servatius Project is inzicht verkregen in het enorme belang van deze opgraving, die enerzijds veel informatie heeft geleverd over de opbouw en ontwikkeling van het landschap en het gebruik ervan door de mens in de loop der eeuwen, en waar anderzijds in zijn horizontale gelaagdheid toch nog ongeveer 320 graven en 136 mogelijke graven zijn gedocumenteerd van het vroegmiddeleeuwse grafveld. Dateerbaar zijn 90 graven (zesde en zevende eeuw), 262 graven bevatten skeletresten, en daarvan zijn er weer 106 graven met skeletresten én grafobjecten. Ook alle data van de Vrijthofopgraving zijn weer geïntegreerd in het overkoepelende project. In 2011 is overigens al een dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam verschenen die de materiële grafcultuur van de vroegmiddeleeuwse grafvelden binnen dit project tot onderwerp heeft.⁶⁷

Archeologisch bodemonderzoek door de gemeente

In 1979 is de stad Maastricht zelf met archeologisch onderzoek begonnen en de gemeente verwierf na korte tijd ook de wettelijke opgravingbevoegdheid.⁶⁸ Niet langer ging het om incidentele opgravingen in de stad, maar thematische archeologie van de stad, voorafgaande aan nieuwbouw, was van nu af leidraad.⁶⁹ Een van de speerpunten van het Maastrichtse onderzoek was de ontwikkeling van de nederzetting in het eerste millennium, in het bijzonder de overgangperiode van de Romeinse bewoning naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting. Daarbij hoorde ook het gebied van de Sint-Servaaskerk, omdat daar resten te verwachten waren van oude en nieuwe infrastructuur, Romeinse en middeleeuwse graven, kerk- en kloosterbebouwing en mogelijk sporen van middeleeuwse nederzettingsactiviteiten. Bovendien mochten in dit gebied aanwijzingen verwacht worden van de oudste versterkingen van de stad en van de kloosterimmunititeit.

Afb. 20. Opgraving Sint-Servaasklooster 18. Merovingische graven tegen de zuidelijke belendingsmuur (foto: Jef Bastiaens, Maastricht).

Afb. 21. De opgraving Servaasklooster 18 met op het onderste niveau de dubbele muur die de abdij omringde omstreeks 900, oversneden door diverse muren van de latere proosdij en kanunnikenhuizen (foto: auteur).

De opgraving Servaasklooster 18 (1980).⁷⁰

De eerste mogelijkheid voor archeologisch bodemonderzoek deed zich vrij onverwacht voor als gevolg van de gedeeltelijke sloop en nieuwbouw op het terrein van de Zusters 'Onder de Bogen' aan het Servaasklooster, ten westen van de Sint-Servaaskerk (cat. nr 30). In januari 1980 werden afspraken gemaakt om de werkzaamheden archeologisch te begeleiden. Van een professionele aanpak was nog geen sprake, daarvoor was de beginnende stadsarcheoloog onvoldoende geëquipeerd en daarvoor was de voorbereidingstijd te kort. Met assistentie van veldtechnicus Arnold de Haan van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek lukte het om in februari, mei en eind juli-begin augustus 1980 gedurende vijf weken op te graven tussen de sloop- en grondwerken door.

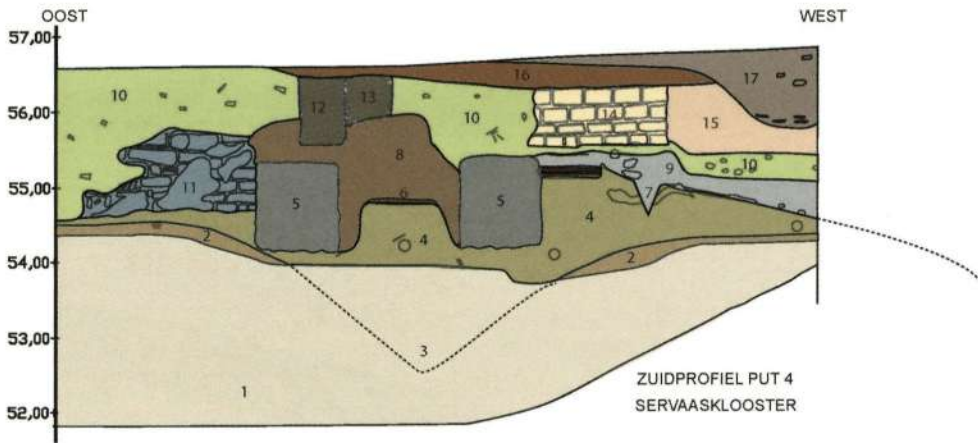
Uitgangspunt van het onderzoek was de traditionele vraagstelling naar de uitgestrektheid en de begrenzing van de bekende vroegmiddeleeuwse grafvelden van het Servaascomplex. Verrassend bij de eerste machinale ingreep in de bodem was de vondst van een gawe biconische pot uit een Merovingisch graf (afb. 20). Het graf moest dus pal onder het

bestaande maaiveld hebben gelegen. In totaal zijn er tijdens het vlakonderzoek minstens veertien graven gevonden, waarvan twee uit de vierde eeuw, één uit de vijfde eeuw, zeker vijf uit de late zesde en beginnende zevende eeuw en de rest waarschijnlijk eveneens van Merovingische oorsprong. Het opgegraven, aaneengesloten stukje grafveld laat nauwelijks gevolgtrekkingen toe over zijn relatie met de bekende grafvelden van het Servaascomplex, noch over de eigen structuur. Alleen lijkt het zeker, dat de graven verder naar het westen toe ophouden. De bodem was overal flink verstoord door (post)middeleeuwse bebouwing en door recente slooptactiviteiten. De top van het oorspronkelijke landschap moet al in de Middeleeuwen zijn afgegraven, te oordelen naar de zeer ondiepe ligging van de graven aan de westkant van het terrein en de resten van kloosterbebouwing daar vlak onder het bestaande maaiveld. Uit de opspit van Merovingisch schervenmateriaal dat meer naar het noorden werd opgedolven, waaronder herkenbare grafgiftten, kon opgemaakt worden dat er ook aan die kant van het terrein oorspronkelijk graven moeten hebben gelegen. Bijzonder was de ontdekking van een compleet noord-zuid georiënteerd inhumatiegraf op een diepte van twee meter onder het huidige loopniveau (en drie schedels van vergelijkbare graven in een profielwand), waarin geen bijgaven werden aangetroffen en dat geen duidelijke grafkuil vertoonde of andere context had. Ook die graven bleken een Merovingische datering te hebben, evenals de ophoging (of grachtvulling) waarin zij waren aangelegd.⁷¹

Schervenmateriaal en een waterput uit de Karolingische periode getuigen van bewoning op het terrein in de achtste en negende eeuw. Het oude grafveld was toen niet meer in gebruik. Een zeer zware 'dubbele' muur, die niet eerder dan tegen het einde van de negende eeuw kan zijn aangelegd, lijkt de loop van een toen allang verdwenen en opgevolde gracht te volgen (afb. 21-23). De dubbele muur, die bijna evenwijdig loopt met de westgevel van de Sint-Servaaskerk en duidelijk defensief was bedoeld, zou misschien verklaard kunnen worden in samenhang met de door Jocundus in zijn *Miracula sancti Servatii* beschreven bouwactiviteiten van Giselbert tussen 922 en 939.⁷²

In vertaling luidt de betreffende passage:⁷³ c. 40: *'[...] Toen hij nu het geschikte, lang verhoopte ogenblik gekomen zag Sint Servaas op een waardige wijze te eren en te verheerlijken, bouwde hij om diens klooster en het paleis een nieuwe muur. Want voordien was de stad, nadat de bisschop van Tongeren daarheen was gekomen, volkomen vervallen; deze muur zou een onneembare bescherming voor nu en altijd blijven. Maar de geest van de mens kan niet bevroeden, wat Gods macht beschikt. Daarom voltooidde de hertog met grote zorg hetgeen hij begonnen had, niet, mijns inziens, tot zijn eigen heil, maar omdat hij bevreesd was voor de andere edelen, die hij in het paleis van de keizer met wijze raad voorging. Want zij waren rijk en immer te vrezen, vooral in het eigen huis. Men weet immers, dat de vijand binnen de muren erger is dan die erbuiten.*

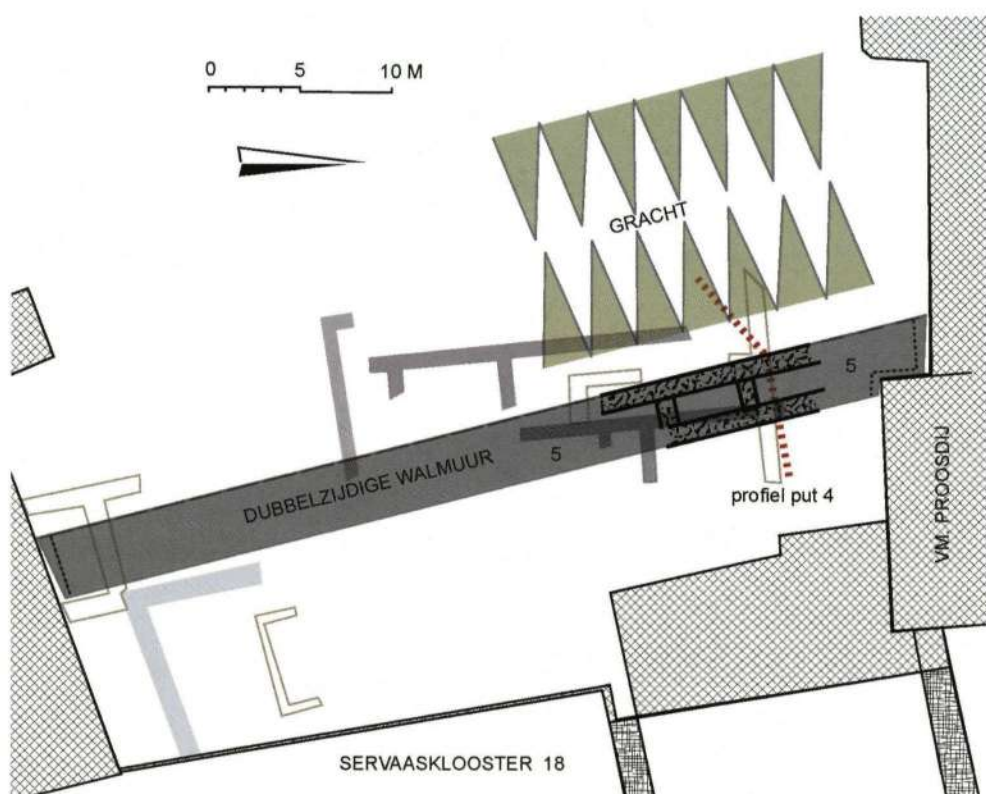
c. 41: *Op een dag echter, dat de hertog met dit bouwwerk bezig was, verscheen Sint Servatius hem in een visioen en sprak hem minzaam toe, en vroeg hem waarom hij een ander fundament plaatste dan dat hij zelf had gelegd. De hertog herkende hem aan de gelijkenis met het vergulde beeld dat in de kerk stond, en antwoordde: 'Ik heb niet gezien of vernomen, heer, dat er andere gelegd zijn. Te*

Afb. 22. Opgraving Sint-Servaasklooster 18. Dwarsprofiel van oost naar west in put 4 (zie rode stippellijn in plattegrond afbeelding 23 (tekening: auteur). Legenda: 1) maagdelijke lössbodem (niet opgegraven); 2) schone leem; 3) gereconstrueerde dwarsdoorsnede Romeinse gracht – Romeins of later; 4) lemige vulling en ophoging met latere Merovingische begravingen (550-750); 5) gekoppelde walmuren van kolenzandsteen en vuursteen; 6) vastgelopen loopniveau; 7) hinderpalen in talud van gracht; 8) grondaanvulling walmuur, na sloop naar het oosten weggezaakt; 9) egalisering met leem en puin – elfde eeuw; 10) ophogingen met puin – twaalfde eeuw en later; 11-14) muren van proosdij en kanunnikenwoningen – twaalfde eeuw en later; 15-17) laatmiddeleeuwse ophogingen (tekening: auteur).

uwer ere kwam ik en begon ik dit werk, en als het in uw ogen genade vindt, zal ik het voltooien, meer voor uw dan voor mijn glorie.' Op deze nederige woorden gaf de goede vader dit wonderlijke minzame antwoord: 'Wanneer om de zonden van het volk de Allerhoogste de verheven torens en de versterkte steden verwoest en vernietigt, zal hetgeen Gods rechterhand stichtte, in eeuwigheid hecht en sterk blijven staan'. Na deze woorden gebood hij op te houden met het werk. De hertog ontwaakte, en na vurige dankgebeden deed hij zoals hem bevolen was en voegde geen enkele steen meer toe. Hetgeen de vrome edelman nog aan de muur had willen besteden, gebruikte hij nu om de kerk van de heilige te versieren, steeds wensend en verlangend, dat deze, zijn woorden indachtig, zijn belofte van heil en zegen aan de bevolking zou gestand blijven. [...]'⁷⁴

Hertog Giselbert zou het klooster (en het paleis) volgens dit relaas van een 'nieuwe' om-muring hebben (willen) voorzien en wellicht ook niet voltooid hebben. De teruggevonden muurconstructie lag op een afstand van ongeveer 23 meter ten westen van de Romaanse westbouw van de Sint-Servaaskerk en liep daaraan bijna evenwijdig met een lichte afwijking in noordwestelijke richting. Een muurtracé van ongeveer twaalf meter lengte kon tijdens de opgraving worden gedocumenteerd (afb. 22 en 23). Het bestond uit twee evenwijdig lopende (funderings)muren die waren opgebouwd uit vuursteenknollen, veldkeien en breuksteen (kolenzandsteen) en die gebonden waren met een wittig-okergele

Afb. 23. Opgraving Sint-Servaasklooster 18. Plattegrond met hypothetisch verloop van de dubbele laat-Karolingische walmuur met gracht rond de abdij. De rode stippellijn markeert de plaats van de zuidelijke profielwand van put 4 (zie afbeelding 22). In lichte kleuren zijn de blootgelegde laatmiddeleeuwse muren aangegeven van de proosdij en daarop volgende kanunnikenhuizen (tekening: auteur).

specie. Beide muren waren massief en maximaal 1.20 m dik. Ze lagen op een afstand van maximaal 1.60 m uit elkaar met een opvulling van leem ertussen. De hele constructie, waarin ook twee dwarsmuren werden aangetroffen, had een gemiddelde breedte van drieëneenhalve meter, voorwaar een indrukwekkende sterkte! Buiten de muur, aan zijn westzijde, begint een dalend talud met sporen van ingegraven hinderpalen, vermoedelijk een kant van de bij de ommuring horende gracht. De muur loopt naar het noorden toe omlaag en volgt daar het oorspronkelijke hellende bodemprofiel. In de zuidoosthoek van het terrein zijn echter op een veel hoger niveau en vlak onder het huidige maaiveld resten van een vertrek en een smalle poortdoorgang aan de kant van de straat Servaasklooster aangetroffen. Het muurwerk ervan bestond eveneens uit breuksteen en okergele mortel.

Het is niet mogelijk dat dit muurwerk in verbinding heeft gestaan met de dubbele muur. Het moet tot de eerste fase van de bebouwing langs Servaasklooster behoren, die na de sloop van de ommuring en na een volledige egalisering van het terrein tot het huidige maaiveldniveau, omstreeks het midden van de elfde eeuw tot stand is gekomen, wellicht een kanunnikenhuis. De resten van de twee gesloopte parallelmuren werden voorts oversneden door latere, lichtere muren en bouwsporen met veel resten van vakwerkwanden en kalkpleister, die door hun plattegrond, oriëntering, bouwwijze en het rijkelijk aanwezige schervenmateriaal eveneens in verband gebracht kunnen worden met de proosdij en kanunnikenhuizen uit de elfde en twaalfde eeuw. De hoge leenzaal van de proosdij, bovenop de tongewelfde benedenverdieping, die opvalt door het sterke muurwerk van kolenzandsteen, bestaat nog altijd en maakt deel uit van het klooster van de Zusters Onder de Bogen.

De opgravingen in de Sint-Servaaskerk (1981-1982 en 1985-1989)⁷⁵

In 1981 startte de eerste fase van de restauratie van de Sint-Servaaskerk, die voornamelijk de rondom de Pandhof en de kloostergang gelegen dienst ruimten en kapellen omvatte. Archeologisch onderzoek werd pas op het allerlaatste moment geregeld, toen duidelijk werd dat de middeleeuwse grafzerken in de Stiftskapel, ten noorden van de noordelijke transeptarm, verplaatst zouden worden. Het kleinschalige onderzoek van de graftombes onder de zerken leidde tot de ontdekking van een zware veelhoekige muurconstructie, die lange tijd abusievelijk geïnterpreteerd werd als een deel van een centraalbouw naar het model van de Karolingische paleiskapel in Aken, nauwelijks kleiner dan die en functioneel mogelijk daarmee samenhangend (cat. nr. 32).⁷⁶ De verrassende eerste resultaten en voorlopige conclusies werden enigszins overhaast opgepikt door vooraanstaande kunsthistorici en kregen een onbedoeld vervolg in artikelen en handboeken.⁷⁷ De opgravingsresultaten van de eerste campagne in de Stiftskapel zouden enige jaren later het uitgangspunt vormen voor het plan van aanpak van het archeologisch onderzoek in de kerk zelf (1985-1989), waarbij 55 meter verderop naar het zuiden een tegenhanger van de veelhoekige muur werd gevonden (afb. 24). De veronderstelde centraalbouw bleek nooit te hebben bestaan, maar wel een ouder transept van de huidige kerk met een zeer verrassende plattegrond met polygonale uiteinden waarover het laatste woord voorlopig nog niet geschreven is (cat. nr. 37).⁷⁸

Bij de langdurige opgravingen tussen 1985 en 1989 in de kerk zelf werden daarna bijna overal sporen, muren en vloerresten gevonden van een totnogtoe onbekende vroegmiddeleeuwse *basilica* en haar voorgangster uit de zesde eeuw, wellicht het befaamde *magnum templum* van bisschop Monulfus uit de zesde eeuw. Ook werden onder de elfde-eeuwse grafkelder van Sint Servaas de onderste steenlagen van een laatantiek mausoleum gevon-

Afb. 24. Sint-Servaaskerk, bovenaanzicht van de opgraving in het noordtransept van werkputten 1 t/m 3. Put 4 is hier nog niet ontgraven (foto: gemeente Maastricht).

Afb. 25. Sint-Servaaskerk, blik in de noordelijke zijbeuk na de opgravingen en tijdens de bouw van de verwarmingskelders (foto: gemeente Maastricht).

den. Voorts zijn resten en sporen van ongeveer 400 graven en graftombes gedocumenteerd, weliswaar grotendeels verstoord, maar sommige met fraaie bijgaven. De oudste graven dateren uit de vijfde eeuw, maar het merendeel dateert ook hier uit de zesde, zevende en achtste eeuw. De opgravingen in de kerk zijn gepland en uitgevoerd in nauw overleg met de directie van de restauratiewerkzaamheden en moesten in kleine compartimenten van telkens enkele tientallen vierkante meter worden verricht (afb. 25). Alles gebeurde handmatig door een ploeg ervaren opgravers onder permanent toezicht van de uiterst kundige veldarcheoloog Piet Boyens en onder wetenschappelijke leiding van de schrijver van deze bijdrage. De gehele campagne is gedocumenteerd in honderden tekeningen van profielen en vlakken, uitgebreide dagboeken en duizenden foto's. De verwerking van alle stratigrafische informatie zal in de lopende eindfase van de publikatievoorbereiding leiden tot goed onderbouwde hypothesen over de chronologie van de opeenvolgende bebouwing, evenals tot een verfijning van onze kennis van allerlei details betreffende de decoratie van de gebouwen en van de ontwikkeling van aardewerkgroepen die in de stratigrafie werden aangetroffen.⁷⁹

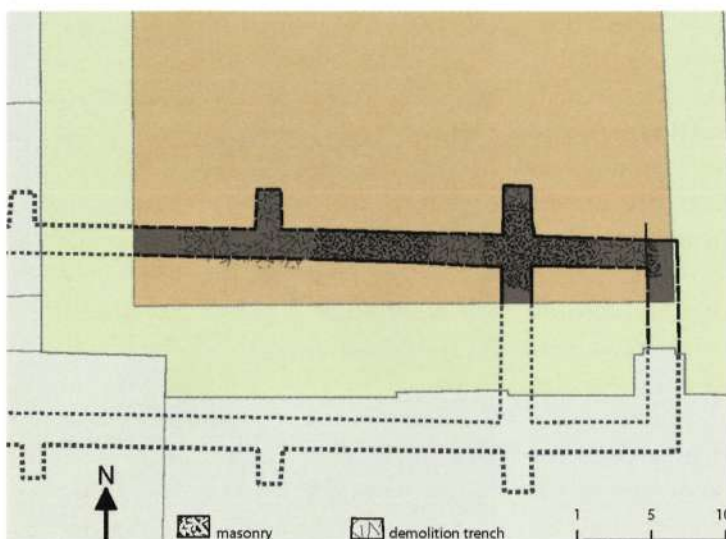
De Theateropgraving (1988-1989)

In 1988 en 1989 werd aan de noordzijde van het Vrijthof een grote opgraving uitgevoerd. Deze ging vooraf aan de bouw van een nieuw stadstheater, het 'Theater aan het Vrijthof', aan de achterzijde van het zogenoemde Generaalshuis (cat. nr. 39). Hier stonden nog enkele panden uit de zestiende en zeventiende eeuw overeind die deel hadden uitgemaakt van het laatmiddeleeuwse klooster van de Witte Vrouwen. Organisatorisch en financieel was het onderzoek een voorloper van de in 2007 ingevoerde wettelijke praktijk ten aanzien van de archeologische monumentenzorg. Het onderzoek was onderdeel van het bouwproject en werd ook daaruit gefinancierd. Voor het project werd een apart opgravingsteam geformeerd waarvan de leider ook zorg moest dragen voor het eindrapport.⁸⁰ Het geheel stond zoals gebruikelijk onder de wetenschappelijke supervisie van de stadsarcheoloog.

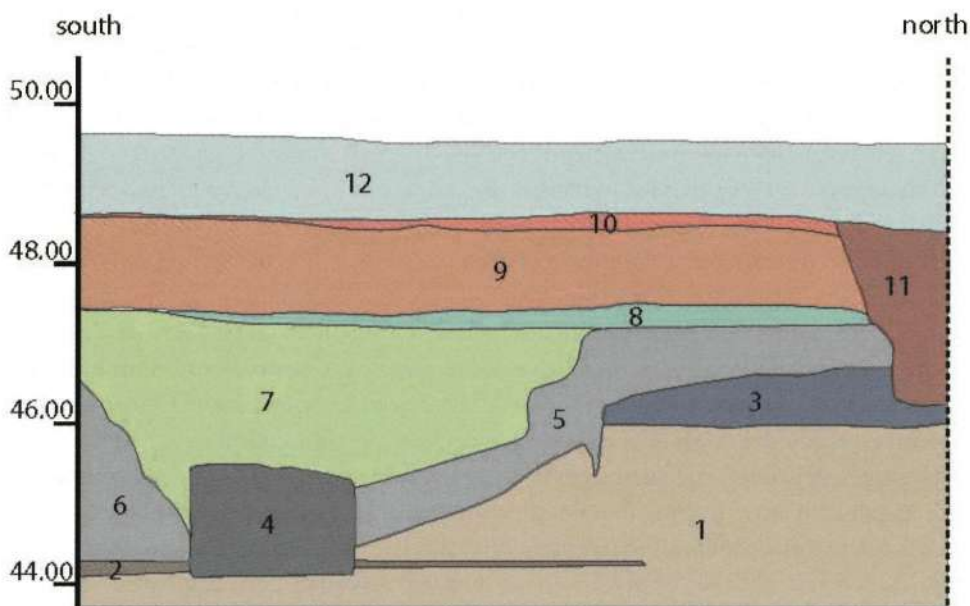
Eén doel van het onderzoek was om in aansluiting op het voorafgaande bouwhistorisch onderzoek⁸¹ een zo compleet mogelijke documentatie aan te leggen van de onder de grond verborgen bouwgeschiedenis van het klooster. De oudste kloosterbouw dateert van na 1224, toen de orde van de H. Maria Magdalena door Rudolf van Worms te Hildesheim gesticht werd.⁸² Maar een ander oogmerk was het om inzicht te verwerven in de voorafgaande gebruiks- en bewoningsgeschiedenis van het terrein en in de relatie van de landschappelijke ontwikkeling met het dijkvormige weglichaam aan de zuidkant van het bouwperceel (= noordelijke rijbaan van het Vrijthof). Dat wegpakket was gegroeid bovenop de eerste wegaanleg ter plaatse en maakte deel uit van de oude Romeinse heerbaan vanuit Tongeren naar Keulen.⁸³ Ten noorden van die weg lag de top van het oorspronkelijke landschap nauwelijks lager dan aan zijn zuidkant en het daalde zelfs nog iets in noordelijke richting.⁸⁴ Hoewel er een ophogingspakket werd aangetroffen met Romeinse en enkele vroegmiddeleeuwse scherven, ontbraken alle sporen van bebouwing of graven uit die bewoningsperioden. De Romeinse wegophoging stak vanaf haar eerste aanleg een stuk uit boven de drassige (moeraskalk) wegbermen.⁸⁵

Afb. 26. Opgraving Theater aan het Vrijthof. De vrijgelegde noordmuur van de vermoedelijke Lotharingse palts vanuit het noordoosten. Links is het grondtalud te zien tegen de achterkant van de kelders van het voormalige Generaalshuis (foto: gemeente Maastricht).

Afb. 27. Opgraving Theater aan het Vrijthof. Plattegrond van het muurwerk van de palts aan de achterzijde van het voormalige Generaalshuis (gemarkeerd in de vloer van het souterrain van de foyer van het Theater) (tekening: auteur).

Afb. 28. Opgraving Theater aan het Vrijthof. Doorsnede van de westwand van de opgraving achter het Generaalshuis. Legenda: 1) maagdelijke bodem bestaande uit leem met moeraskalk; 2) natuurlijke grindlaag; 3) cultuurlaag – Karolingisch; 4) zwaar muurwerk – palts; 5) bouwinstek – palts; 6) ophogingspakket van bouwpuin en leem; 7) uitbraakspoor van de paltsmuur 8) egaliseringslaag – begin dertiende eeuw – begin dertiende eeuw; 9) vlechtwerkwanden – eerste kloosterbouw; 10) kloosterbrand 1268; 11) uitbraakspoor eerste kapel; 12) ophogingspakket – Late Middeleeuwen (tekening: auteur).

Ongeveer viereneenhalve meter onder het moderne maaiveld, met de onderkant nog een tot anderhalve meter dieper, werden stukken muur en uitbraaksporen ontdekt van het zwaarste muurwerk dat tot dan toe in de Maastrichtse bodem was opgegraven.⁸⁶ Het bij de muur horende maaiveld lag gemiddeld op 47.00 +NAP (afb. 26-28). Een oost-west lopende muur in kistwerk, 1.70 tot twee meter breed, opgebouwd uit breuksteen en bruingele, kalkrijke mortel kwam te voorschijn over de maximale breedte van het opgravingsterrein en is minimaal 35 meter lang geweest.⁸⁷ De muur moet zich verder naar het westen hebben voortgezet. De muur loopt evenwijdig aan de Romeinse weg, ongeveer op 25 meter afstand van de hedendaagse noordelijke rooilijn van het Vrijthof. Aan de oostkant eindigt ze en sluit daar in een rechte hoek aan op een muur die naar het zuiden afbuigt. Op een afstand van 7.80 m westwaarts volgt een dwarsmuur, die van de kant van het Vrijthof komt en er haaks op staat. In de plattegrond kan zo het noordelijke deel van een vierkante (?) ruimte van een gebouw worden herkend. Verder naar het westen zijn geen volgende dwarsmuren getraceerd die op de lange muur aansluiten. Daar kan dan zonder problemen een grote zaalvormige ruimte gereconstrueerd worden. Tegen de noordkant van de lange muur zijn voorts de basementen van ten minste twee zware, drie meter lange contraforten of steunberen aangetroffen, wellicht ten behoeve van tongewelfde ruimtes in de onderste verdieping van het gebouw. Het eindrapport van de opgraving geeft als voorzichtige bouwdatering: *'ten laatste in de eerste helft van de elfde eeuw'*.⁸⁸ De afbraak van het gebouw moet gedateerd worden in het eerste kwart van de dertiende eeuw, waarna het terrein enige tijd heeft braak gelegen voordat de eerste kloosterbouw tot stand kwam.

De buitengewoon zware fundamenteën, de mogelijke reconstructie van de plattegrond (en de overeenkomsten met diverse goed bekende gebouwen in Duitsland en België), de ligging ten opzichte van het plein en de rijksonmiddellijke abdij aan de westkant daarvan, en tot slot de tijdsperiode waarin het gebouw moet hebben gefunctioneerd liggen ten grondslag aan de hypothese dat bij dit onderzoek een paltsgebouw van de Rooms-Duitse koningen kan zijn teruggevonden.⁸⁹ Het zou dan de Maastrichtse palts betreffen van de Salische en Staufische vorsten uit de elfde en twaalfde eeuw. Van hen is bekend dat zij Maastricht met enige regelmaat bezochten en er een onderkomen (lees: palts of paleis) hadden. Of de gevonden muurresten tegelijkertijd geïdentificeerd zouden kunnen worden met het paleis dat hertog Giselbert van Lotharingen al in de tiende eeuw tot verblijf gediend heeft, is op grond van de archeologisch gegevens niet te zeggen, maar hoeft ook niet te worden uitgesloten (afb. 29).

Na Malta (1992): archeologie door bedrijven

In de jaren omstreeks de eeuwwisseling verkeerden de opzet en de organisatie van het archeologisch onderzoek landelijk, maar zeker ook lokaal, in woelig vaarwater in het kielzog van het Verdrag van Malta uit 1992. Alles moest veranderd worden vanwege de op stapel staande

Afb. 29. De elfde-eeuwse Kaiserpfalz van Goslar uit het oosten (foto: auteur).

nieuwe wetgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg.⁹⁰ Enerzijds koos de gemeente Maastricht ervoor om deze verregaand te volgen en archeologisch onderzoek conform de nieuwe richtlijnen procedureel een plaats te geven binnen de ontwikkeling van bouwplannen. Anderzijds gaf de gemeente er de voorkeur aan de opgravingen voortaan uit te besteden aan particuliere opgravingsbedrijven. De nieuwe opzet bood grote voordelen voor de verantwoordelijke overheid, omdat wettelijke middelen werden gecreëerd om archeologische bodemzorg af te dwingen en omdat tegelijkertijd het kostenregime volgens het nieuwe veroorzakerprincipe bij de initiatiefnemer werd gelegd. Een grote vooruitgang is de verplichting tot rapporteren binnen twee jaar na afloop van het onderzoek door het uitvoerende bedrijf. Ook de veelheid van betrokken disciplines en specialisten is een groot goed. Maar wellicht zijn de nadelen even groot, zoals de dreigende afname van inhoudelijke betrokkenheid en vakkennis van de onderzoeksbegeleiders van de uitvoerende bedrijven, de kostenbesparingen uit concurrentieoverwegingen en het verlies aan wetenschappelijke kennis, continuïteit en ervaring bij het lokale team, dat zich nauwelijks nog met wetenschap, archeologisch veldwerk of bestudering van de resultaten kan bezighouden.

Opgraving Vrijthof, ingang parkeergarage (2003)

Toch konden op basis van de nieuwe uitgangspunten op en rond het Vrijthof al twee mooie onderzoeken worden uitgevoerd. Eén onderzoek was uitsluitend gericht op de verwerving van gedetailleerde wetenschappelijke kennis over de opbouw van de oude Romeinse weg langs de noordzijde van het Vrijthof en haar relatie met het zuidelijk aanpalende Vrijthoflandschap. Het onderzoek werd, niet toevallig, uitgevoerd door het opgravingsbedrijf van de Amsterdamse universiteit onder de wetenschappelijke supervisie van professor Theuws, de initiator van het Sint Servatius Project (cat. nr. 45). De geplande graafwerkzaamheden voor een nieuwe ingang van de parkeergarage aan de

noordwestkant bood een uitgelezen kans om aanvullende informatie te verkrijgen voor de reconstructie van het Vrijthoflandschap vanaf de Romeinse periode. Voor de vragen uit 2003 was de documentatie van het grote Vrijthofonderzoek uit 1969/1970 onvoldoende, omdat er intussen andere en diepgaandere vragen worden gesteld dan meer dan één generatie van onderzoekers ervoor.⁹¹ De resultaten van het onderzoek zijn in een opgravingsrapport gepubliceerd en zullen een belangrijke rol spelen in de aan het Vrijthof gewijde monografie van het Sint Servatius Project bij de behandeling van het landschap en de stratigrafie van de archeologische deposities.⁹²

Opgraving *Entre-Deux*, Dominicanenklooster (2005-2006)

Twee jaar later werd een onderzoek uitgevoerd ten noorden van het Vrijthof op de open plaats vóór de dertiende-eeuwse Dominicanenkerk (cat. nr. 46). Hier werd de uit 1970 daterende winkelkolos *Entre-Deux* gesloopt en vervangen door nieuwbouw, waarbij ook buiten de grenzen van de oude – destijds niet onderzochte – bouwput zou worden gegraven en gebouwd. Het Sint Servatius Project was niet betrokken bij dit onderzoek. Een concurrerende marktpartij had de opdracht verworven en van interactie met het Sint Servatius Project was nauwelijks sprake. De locatie heeft behalve twee begravingen uit de zesde en zevende eeuw overigens weinig relevante informatie opgeleverd voor een betere kennis van de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode aan de noordzijde van de Romeinse weg.⁹³

Enkele gedachten naar aanleiding van de opgravingsgeschiedenis ...

Over de verhalen van Gregorius en Jocundus ...

Gregorius van Tours verhaalt over zijn tijdgenoot (!) bisschop Monulfus van Maastricht min of meer dat hij de instigator was van de Servaascultus, maar nergens maakt hij melding over een zoektocht naar het gebeente van Servatius, zoals dat bij deze zesde-eeuwse schrijver soms wel te lezen is in het geval van andere heiligen.⁹⁴ Je zou kunnen concluderen dat Monulfus geen opgraving nodig had, omdat het graf immers bekend was! Monulfus bouwde een grote kerk bij de bestaande, maar verwaarloosde grafkapel van de heilige waar wonderbaarlijke dingen gebeurden. Het feit dat de stoffelijke resten van de heilige ooit zouden zijn gevonden en zijn opgegraven ten behoeve van diens verheffing tot de eer der altaren, berust feitelijk op latere interpretaties en op een heilig geloof in de kerkelijke overlevering.⁹⁵ Eigenlijk vervolmaakt Jocundus op het eind van de elfde eeuw de oude

Servaaslegende in de traditie van zijn illustere voorganger Gregorius, waarbij voor ons de antiquarische beschrijving van de zoektocht van de bisschoppen Hubertus en Vulvegisus extra interessant wordt. Wanneer we dat verhaal precies volgen, was eeuwen na de bouw van de grafkerk van Servatius door bisschop Monulfus niet meer bekend waar het gebeente van de heilige was. Men zocht immers naar zijn graf, wat er ook op kan duiden dat Monulfus de relieken van Servatius nooit heeft opgegraven en dat de aanwezigheid van de grafkapel voor hem meer dan voldoende was.

De speurtocht in het verhaal van Jocundus beschrijft wellicht de elfde-eeuwse bouwkundige situatie van de kerk of maakt gebruik van de herinneringen aan de voorafgaande afgebroken basiliek uit de Karolingische tijd. We moeten ons realiseren dat Jocundus, die zelf uit de abdij van Fleury (Saint Benoît-sur-Loire) kwam, schreef in een tijd waarin er eerst een compleet nieuwe kerk was neergezet waarvan het transept en het koor ook nog eens tijdens zijn leven helemaal zijn verbouwd. Waarschijnlijk was het terrein van de abdij gedurende decennia een grote bouwwerf. Onder dergelijke omstandigheden moeten de middeleeuwse kloosterlingen zich terdege bewust zijn geworden van in de grond verborgen 'schatten', onderaardse ruimtes en muren, graftombes en botten – wellicht relieken van heiligen – uit vervlogen tijden. Het was bovendien de tijd waarin de wondere wereld van legendevorming en pelgrimage hoogtij vierde. Bij de recente opgravingen kon geverifieerd worden hoe vaak de kerkbouwers van de tiende en de elfde eeuw op resten van oudere gebouwen moeten zijn gestoten en hoeveel oude graven en graftomben – inclusief het vermeende laatantieke mausoleum van Servatius!

– door hen zijn geraakt, geopend, 'be-roofd', verstoord en vernield. Overal in de fundamenteën, de muren en de pijlers van de elfde-eeuwse kerk en de westbouw zijn in de twintigste eeuw *spolia* gevonden of kunnen ze vermoed worden. Het gaat zowel om vroegchristelijke grafstenen als om fragmenten van in stukken geslagen sarcophagen van kalksteen.⁹⁶ Niet voor niets kregen 'heilige' personen uit die tijd een naamkruis van onvergankelijk lood mee in hun graf. Bij een eventuele toekomstige grafopening zouden die naambordjes het bewijs vormen voor de echtheid van de 'heilige' stoffelijke resten. De vondst in het begin van de achttiende eeuw van het graf van Geldulfus illustreert duidelijk wat de bedoeling van die teksten op lood was. Informatiever en overtuigender dan onze vondst van het grafkruis

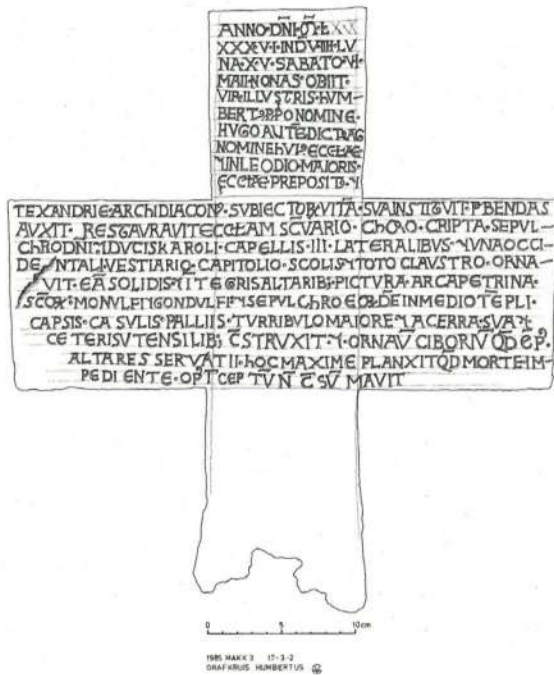

Afb. 30. Loden grafkruis van proost Humbertus (geconserveerd en gerestaureerd door Paul Rossel, gemeente Maastricht).

Afb. 31. Loden grafkruis van
Humbertus. Tekst: ANNO.D(OMI)
NI.M.L. / XXX.V.I.IND(ITIONE)
V.III.LV / NA.X.V.SABATO.V.I.
/ MAII.NONAS.OBIT. / VIR.
ILLVSTRIS.HVM. / BERT(VS)
P(RO)P(RI)O NOMINE. /
HVGO AVTE(M).DICT(VS).AG
/ NOMINE HVI(VS) ECCL(ESI)
AE. / (ET) IN LEODIO.MAIORIS. /
ECCL(ESI)AE.PREPOSIT(VS).(ET) /
TEXANDRIE.ARCHIDIACON(VS).
SVBIECTOR(VM) VITA(M).
SVA INSTITVIT.P(RE)BENDAS /
AVXIT.RESTAVRAVIT ECCL(ESI)
AM S(AN)C(T)VARIO.CHORO.
CRIPTA.SEPVL. / CHRO D(OMI)
NI.(ET) DVCIS KAROLI.CAPELLIS.
III.LATERALIBVS.(ET) VNA OCCI- /
DE NTALI.VESTIARIO.CAPITOLIO.
SCOLIS.(ET) TOTO CLAVSTRO.
ORNA- / VIT.EA(M) SOLIDIS.
(ET) I(N)TEGRIS ALTARIB(VS).
PICTVRA.ARCA PETRINA. / S(AN)
C(T)OR(VM):MONVLF(ET)

GONDVLFI:(ET) SEPVLCHRO EOR(VN)DE(M) IN MEDIO TE(M)PLI. / CAPSIS.CASVLIS.PALLIIS.
TVRRIBVLO MAIORE.(ET) ACERRA.SVA.(ET). / CETERIS VTENSILIB(VS) C(ON)STRVXIT.(ET).
ORNAV(IT) CIBORIV(M) Q(VO)D E(ST) P(OST). / ALTARE S(ANCTI) SERVATII.HOC MAXIME
PLANXIT Q(VO)D MORTE.IM- / PEDIENTE.OP(VS) I(N)CEPTV(M) N(ON) C(ON)SV(M)MAVIT.

- Vertaling: In het jaar Onzes Heren 1086, het negende van de indictie, is op de vijftiende dag na nieuwe maan, op zaterdag, de zesde dag voor de nonae van mei, overleden een aanzienlijk man, Humbertus, zoals hij eigenlijk heet, maar ook gekend onder zijn bijnaam Hugo, proost van deze kerk en van de kathedraal in Luik, en aartsdiaken van Texandrië. Door zijn levenswijze heeft hij zijn broeders onderricht. Hij heeft hun prebenden vergroot. De kerk heeft hij vernieuwd voor wat betreft het koor, de crypte, het graf van de heer en hertog Karel, de drie vleugelkapellen en de kapel aan de westkant, de kleedruimte, de kapittelzaal, de kloosterschool en de gehele kruisgang. Hij heeft de kerk versierd met nieuwe vaste altaren, met schilderwerk, met een stenen cenotaaf voor de heilige Monulfus en Gondulfus en met hun graf in het midden van de kerk. Hij heeft de kerk uitgerust met reliekhouders, kazuifels en kleden, met het grote wierookvat en het bijbehorende wierookscheepje en met de overige liturgische voorwerpen. Hij heeft het baldakijn, dat boven het altaar van de heilige Servaas staat, laten bouwen en versieren. Het is met het grootste leedwezen dat hij het werk, waaraan hij was begonnen, wegens zijn verscheiden niet heeft kunnen afmaken (tekening: Wim Veldman, gemeente Maastricht)

van Humbertus kan een archeologisch grafobject niet zijn (afb. 30-31).

Over de fantasieën van Van Heylerhoff ...

Pas in het begin van de negentiende eeuw zijn er sporen van de eerste, wat je mag noemen 'archeologische' interesse voor het verleden van Maastricht. Het is de amateur-historicus M. van Heylerhoff die in een reeks artikelen in de *Annuaire de la province de Limbourg* beschrijvingen geeft van het ontstaan, de stadsomsluitingen en de belangrijkste gebouwen van Maastricht.⁹⁷ Het geheel vormt een boeiende en leerzame verzameling. Het is ook een eerste poging tot een synthese van de stadsgeschiedenis. Zijn benadering is antiquarisch en historisch van aard, maar zijn oudheidkundig en kunsthistorisch inzicht is beperkt. Van Heylerhoff is de eerste moderne geschiedkundige die 'archeologische waarnemingen' opschrijft, nog niet volmaakt en voorzien van eigentijdse, naar huidig inzicht wat al te 'fantasierijke' interpretaties. Van Heylerhoff beschrijft de zichtbare monumenten van Maastricht, bijvoorbeeld de Sint-Servaaskerk, maar ook wat al verdwenen is, zoals de in 1810 gesloopte crypten van die kerk. En vanuit zijn wens om de vergane glorie van de stad kenbaar te maken is hij de eerste die bij bouwwerkzaamheden blootgelegde muurresten, zoals onder het afgebroken Servaasgasthuis, probeert te duiden. Het hoeft ons niet te verwonderen dat hij er vanuit de toen beschikbare historische kennis de resten van de commandantswoning van de Romeinse legerplaats in ziet, waar volgens hem later de Merovingische vorsten, Karel de Grote en diens Rooms-Duitse opvolgers verblijf hebben gehouden. Die moesten volgens de overlevering en schriftelijke aanwijzingen immers een paleis in Maastricht hebben gehad. Het is een kwestie die de Maastrichtse historici en archeologen nooit meer heeft los gelaten. Helaas kunnen de onderzoekers van nu niet zoveel meer aanvangen met de notities van Van Heylerhoff.

Over de waarnemingen van Habets en Goossens ...

De eerste opgravingen in Maastricht die gedocumenteerd zijn, vonden plaats in 1840 onder een pand aan de Stokstraat. Daar werden door stadsarchitect M. Hermans vertrekken van een Romeins badgebouw getekend.⁹⁸ In de wijde omgeving van het Vrijthof werden in de negentiende eeuw enkele vondsten gedaan, waarvoor vanuit de lokale kring van liefhebbers van geschiedenis en oudheidkunde antiquarische belangstelling bestond. Rijksarchivaris J. Habets (1829-1893) beschreef in de tweede helft van de eeuw alle hem bekende vondsten in bijdragen in de *Publications*, maar zijn interpretaties dienen met omzichtigheid te worden gelezen.⁹⁹ Hij heeft zeker zijn verdienste gehad voor de Maastrichtse archeologie, omdat hij vanuit historische kennis en belangstelling veel waarnemingen

deed waar gebouwd en gegraven werd.¹⁰⁰ En juist in die tijd werden voor de eerste keer tal van sleuven gegraven en nutsvoorzieningen onder het straatplaveisel gestopt. Bij het Rijksarchief bleef er na Habets antiquarische belangstelling bestaan om materiële zaken terug te vinden die op basis van archiefonderzoek 'vindbaar' waren. Dit leidde tot naspeuringen in het middenschip van de Sint-Servaaskerk door archivaris P. Doppler in 1890 en 1903. Het was tevens de tijd van de grote restauraties van de Maastrichtse hoofdkerken en er werden tal van onverwachte vondsten van stenen met inscripties en beeldhouwwerk gedaan in de muren en in de bodem van die gebouwen. De architecten P. Cuypers (1827-1921) en W. Sprenger (1875-1944) legden een bijzondere belangstelling aan de dag voor de bouwgeschiedenis van beide kerken. Sprenger onderzocht bovendien nauwgezet de Romeinse resten onder de Onze Lieve Vrouwekerk en omgeving.¹⁰¹ Hij zette daarbij de traditie voort van zijn negentiende-eeuwse voorganger Hermans om deugdelijke opmetingen en beschrijvingen te vervaardigen.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd bibliothecaris en archivaris W. Goossens archeologisch actief in Maastricht. Hij was misschien wel meer archeoloog dan archivaris.¹⁰² Hij had tal van goede contacten in archeologische kringen, zoals met J. Holwerda, M. Daniëls, W. Ludowici en anderen. In die tijd was het nog gebruikelijk dat opgravingen vanuit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werden geëntameerd en geleid.¹⁰³ Ook de provinciale Genootschappen voor Geschiedenis en Oudheidkunde waren sinds het midden van de negentiende eeuw op dat vlak actief. In Maastricht verrichtte Goossens vanuit de gemeentelijke Commissie voor de Bewaring van Geschiedkundige Gedenkstukken diverse opgravingen tussen 1918 en 1926, voornamelijk rondom de Onze Lieve Vrouwekerk, maar éénmaal ook in de Sint-Servaaskerk. Hij onderzocht er in 1919 een Frankisch graf dat archivaris Doppler in 1890 had aangetroffen onder het monument van Monulfus en Gondulfus.¹⁰⁴ Het was de eerste keer dat in de Sint-Servaaskerk wetenschappelijk archeologisch onderzoek werd uitgevoerd naar sporen van het vermoede vroegmiddeleeuwse grafveld, nadat er in de voorgaande jaren enkele vroegchristelijke grafstenen in het muurwerk van de kerk waren ontdekt. Het onderzoek van Goossens is uitstekend gedocumenteerd en gepubliceerd. Zijn inzichten hebben in hun algemeenheid de basis gelegd voor de archeologische theorievorming van de vroegste ontwikkeling van Maastricht in de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode.

De archeologische onderzoeksthema's van het Vrijthof

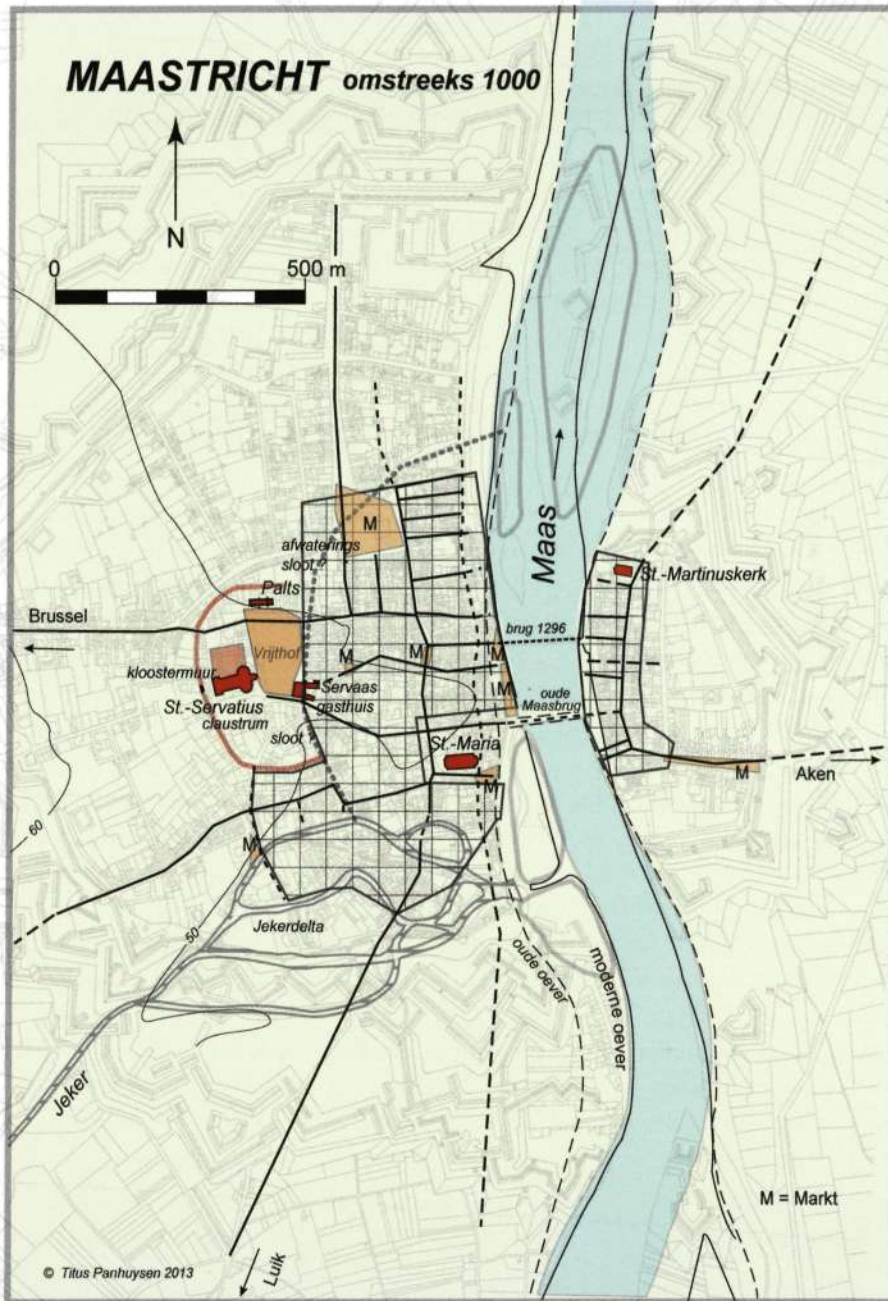
Het archeologisch onderzoek richtte zich in Maastricht heel lang op het Romeinse verleden van de stad, in het bijzonder op de nederzetting op de Maasoever in de omgeving van de Onze Lieve Vrouwekerk en het Stokstraatkwartier. De archeologische aandacht voor de omgeving van het Vrijthof bleef daarbij achter en betrof uitsluitend de Sint-Servaaskerk.¹⁰⁵

Van oudsher waren historici het er over eens dat de vroegmiddeleeuwse grafkerk van Sint Servaas buiten de oude Romeinse nederzetting had gelegen. Over de vorm en de omvang van de Romeinse nederzetting hebben de historici en archeologen zeer uiteenlopende modellen bedacht.¹⁰⁶ In alle gevallen zou zij zich niet westelijker hebben uitgestrekt dan tot de oostkant van het Vrijthof. Uit de belangstelling voor de Romeinse nederzetting en de door Monulfus gebouwde grafkerk van Servaas, hun onderlinge relatie én de historische overlevering van een palts ontwikkelde zich voor de omgeving van het Vrijthof in de loop van de jaren een aantal archeologische onderzoeksthema's.

Allereerst moet de *bouwgeschiedenis* van de Sint-Servaaskerk worden genoemd, waarvoor telkens nieuwe hypothesen zijn opgesteld, voornamelijk over de vraag welke elementen in het bestaande kerkgebouw terug te voeren zouden zijn tot de stichtingen van bisschop Monulfus of keizer Karel de Grote. Van Heylerhoff schreef zijn ideeën op in het eerste kwart van de negentiende eeuw, een eeuw later gevolgd door P. Cuypers, pastoor Schmeitz en J. Kalf en zovele anderen. Pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw werd het door de omvangrijke opgravingen in de kerk mogelijk nieuwe, meer betrouwbare modellen voor de vroegste bouwgeschiedenis van de kerk te ontwikkelen.

Van Heylerhoff plaatste met zijn publicaties van 1825 en 1829, waarin hij zich baseerde op 'archeologische' waarnemingen, de kwestie van de vroegmiddeleeuwse *koningspalts* in het middelpunt van de belangstelling. Hij maakte geen onderscheid tussen een paleis voor de Merovingische koningen en een latere palts, die gebruikt zou zijn door de hertogen van Lotharingen en de Rooms-Duitse vorsten. Het duurde bijna anderhalve eeuw voordat H. Hardenberg dat verschil wel maakte en de oude hypothese ter discussie stelde, beide typen koningsverblijven scheidde en alternatieve locaties naar voren bracht. Daarna zijn historici zich weer regelmatig met de kwestie gaan bezighouden. Bij de moderne opgravingen kwam de vraagstelling naar de locatie tweemaal aan de orde. De eerste keer was dat bij de interpretatie van gebouwresten aan Servaasklooster 18 in 1980, één van de door Hardenberg aangedragen mogelijkheden. De tweede keer gebeurde dat na de ontdekking van een fragmentarische gebouwplattegrond onder het klooster der Witte Vrouwen aan de noordkant van het Vrijthof in 1988-1989.

Naar aanleiding van de aloude interesse in de Sint-Servaaskerk rezen vele vragen over haar vroegste bouwgeschiedenis en over mogelijke vroegchristelijke graven op het grafveld waar Servatius was bijgezet. Goossens maakte er in 1919 voor het eerst (graaf)werk van, na de tweede wereldoorlog gevolgd door de kerkarcheologen en de onderzoekers van vroegmiddeleeuwse grafvelden van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De Pandhof-opgraving was een van de grootste in haar soort in de beginperiode van de Rijksdienst en ongekend in Maastricht. *Continuïteit* en het *vroegste christendom* waren twee hoofdthema's van het onderzoek. Bij alle opgravingen in en rondom het Servaas-complex, zoals bij de Vrijthof-opgraving van 1969-1970, maar ook bij de onderzoeken op het bouwterrein Servaasklooster 18 in 1980, bij de opgravingen in de Sint-Servaaskerk van 1981-1989 en bij alle andere opgravingen in de omgeving van het Vrijthof werden

Afb. 32. Kaartje van Maastricht in de elfde eeuw (tekening: auteur).

naderhand vragen gesteld naar de relatie van nieuw gevonden begravingen met het in 1953-1954 aangetroffen grafveld in de Pandhof.

De eerste die zich uitsprak over de plattegrond van Romeins Maastricht en het verloop van de Romeinse weg uit Tongeren in Maastricht was Van Heylerhoff. Hij behield zich uitsluitend met de bestaande topografische situatie en gebruikte vaak Romeinse dateringen voor middeleeuwse muren en poorten. Het belang van de kennis over het juiste verloop van de Romeinse weg is altijd voor alle historici duidelijk geweest vanwege de tekst bij Gregorius van Tours dat Servatius begraven werd bij de brug van de grote weg. Goossens was de eerste die met een betere archeologische bagage nieuwe hypothesen kon opstellen. Volgens J. Sprenger volgde de Romeinse weg het tracé Brusselsestraat – Keizer Karelplein – Bredestraat – Plankstraat en moest dwars het Vrijthof oversteken van NW naar ZO.¹⁰⁷ Het was in 1969 één van de opdrachten van het Vrijthofonderzoek om deze theorie te onderzoeken. Daarbij bleek dat de Romeinse weg zich vanuit de Brusselsestraat rechtdoor in oostelijke richting van de Grote Staat voortzette. Bij diverse opgravingen en waarnemingen sindsdien kon dat tracé nader worden ingevuld.

Pas in 1926 schetste E. Van Nispen tot Sevenaer een model voor de mogelijke *vroegmiddeleeuwse stadsontwikkeling* van Maastricht.¹⁰⁸ Hij ging uit van de aanwezigheid van twee centra, één in en rondom de versterking aan de Maas en een tweede rondom de door Van Heylerhoff bedachte Merovingische palts in de ZO-hoek van het Vrijthof. Pas vanaf 1979 zijn alle mogelijkheden om onderzoek te doen naar mogelijke nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen rondom het Vrijthof benut. De resultaten van de eerdere Vrijthof-opgraving waren niet bekend. Maar noch ten westen of ten noorden van de kerk en het Vrijthof zijn overtuigende nederzettingssporen uit de Merovingische of Karolingische tijd aangetroffen, slechts de dikke zwarte cultuurlagen met vroegmiddeleeuws vondstmateriaal uit de Lantaarnstraat-opgraving van 1988 wijst op bewoning ten zuidoosten van het Vrijthof.

Hoewel er van oudsher veel geschreven is over het *landschappelijke ontstaan* en het gebruik van het Vrijthof, gebeurde dat meestal uitsluitend op basis van historische gegevens.¹⁰⁹ Pas bij de Vrijthof-opgraving van 1969-1970 werd het een onderzoeksthema. De wetenschappelijke aanpak van de vraagstelling was destijds nog onvolkomen, reden waarom in 2003 een modern onderzoek in de noordwest-hoek van het plein bij de bouw van een nieuwe inrit voor de herbouwde ondergrondse garage werd ingesteld.¹¹⁰ Helaas leverde dit beperkte onderzoek ook slechts beperkte antwoorden op de vragen voor het één hectare grote plein.

Tot slot ...

De omgeving van het Vrijthof met de Servaasabdij is de tegenhanger van de oude Romeinse kern bij de Onze Lieve Vrouwekerk aan de Maas, zo wordt sinds het begin van de vorige eeuw het bipolaire karakter van de middeleeuwse stad Maastricht gedefinieerd.¹¹¹ (afb. 32)

De kennis over de Romeinse agglomeratie ontwikkelt zich maar heel geleidelijk als gevolg van de diepe ligging van de Romeinse bewoningslagen en vanwege al de beschermde monumenten die er bovenop staan. Opgravingen kunnen slechts mondjesmaat worden uitgevoerd en zijn altijd beperkt van oppervlakte. Een grote sprong voorwaarts werd gemaakt door het jarenlange archeologische onderzoek in het kader van de sanering en vernieuwing van het Stokstraatkwartier. Er zijn nu wel essentiële feiten bekend over de Romeinse infrastructuur (heerbaan Tongeren-Keulen en Maasbrug), globale gegevens over de aard en de uitgestrektheid van de bebouwing uit de eerste tot de derde eeuw (tussen de rivier en het Vrijthof), en bovenal het inzicht in een nieuwe ontwikkeling sinds de vierde eeuw na de bouw van een versterking (*castrum*) bij de brug op de ruïnes van de oude *vicus*. Intussen is vastgesteld dat het 'stedelijke' weefsel van de laat-Romeinse bebouwing en infrastructuur een wezenlijke en nog altijd herkenbare rol heeft gespeeld in de middeleeuwse stadsontwikkeling van Maastricht.

Uit de overlevering dat de Sint-Servaaskerk was opgericht boven het antieke graf van de heilige Servatius werd al in de negentiende eeuw afgeleid dat de grafkerk en haar bijbehorende abdij buiten de voormalige Romeinse nederzetting hadden gelegen. In die zin onderscheidt de Vrijthofomgeving zich van oudsher als het landelijke gebied 'buiten de muren'. Dat lijkt tot vandaag voelbaar te zijn gebleven door het open karakter van het plein. Op enige afstand van de 'stedelijke' agglomeratie kwam in het (graf)veld de grafkerk voor de heilige tot stand, met enige dienstgebouwen, later uitgegroeid tot een grote abdij, de basis voor een echte stadstraditie en een eeuwig bindmiddel voor de inwoners van Maastricht.

Het 'excentrisch gelegen' Vrijthof met zijn kerken wordt ervaren als het hart van de stad (de 'hoeskamer'), niet het Onze Lieve Vrouweplein, niet de Markt. Het Vrijthof is altijd een open plein geweest zonder gebouwen erop, heeft bebouwing eromheen die altijd minder dicht is geweest. Er is vaker en recenter verbouwd dan verderop in de binnenstad, en het bodemarchief is er minder moeilijk bereikbaar voor archeologen.

Er hoeft niet te worden getwijfeld aan de historiciteit van Servatius, toch was er vanaf het eerste begin van zijn verering behoefte aan 'bewijzen' in de vorm van relieken. Door zijn plaats als stadspatroon en de eeuwenlange pelgrimage naar zijn graf kan het voor niemand een verrassing zijn geweest toen een eeuw geleden grafstenen werden gevonden in de Sint-Servaaskerk, die erop duiden dat er kort na zijn overlijden al een christelijke gemeenschap was in Maastricht. Continuïteit van verering van een lokale 'held' of heilige, een gemeenschappelijk historisch bewustzijn van zestienhonderd jaar, voor de gewone Maastrichtenaar waren archeologische bewijzen om de tweeduizend jaar oude geschiedenis van Maastricht te beargumenteren niet echt nodig toen de Amersfoortse archeologen in de jaren vijftig in Maastricht neerstreken.

Maar hoezeer heeft de archeologische wetenschap zich sindsdien verdiept? Hoeveel meer kunnen we een halve eeuw later te weten komen uit archeologische opgravingen, vaak in samenhang met vernieuwend onderzoek van historische bronnen, door beter waar te nemen, beter te documenteren, te bemonsteren, bodemanalyses te doen, labo-

ratoriumonderzoek uit te voeren, skeletonderzoek tot in de kleinste details te doen (nu zelfs naar DNA), en door innovatieve theoretische modellen los te laten op onze datasets, waarbij allerlei computerprogramma's ons op onbetreden paden zetten. Die vooruitgang en innovatie van de archeologische wetenschap worden goed geïllustreerd door de relatief beperkte hoeveelheid nieuwe kennis van de grootschalige Vrijthof-opgraving van 1969-1970 te vergelijken met de gedetailleerde en rijke dataset van het kleinschalige onderzoek uit 2003 op de plaats van de nieuwe entree van de garage.

Komende publicaties zullen naar verwachting verrassend zijn door de nieuwe inzichten in de opbouw van het landelijke landschap dat aan het platte plein is voorafgegaan, door de enorme hoeveelheid nieuwe kennis over de vroegmiddeleeuwse Maastrichtenaren die hier gewoond hebben en begraven waren, over hun handelsrelaties en rituelen, door fijnmazige informatie over de voorgangers van de huidige Sint-Servaaskerk die al bijna duizend jaar 'onveranderd' over het plein uitziert.

Een vorstelijk plein ...

In 1980 werd aan het Servaasklooster een fragmentarisch stukje gevonden, dat mogelijkerwijs deel heeft uitgemaakt van de nieuwe 'klooster'muur van de Servaasabdij van hertog Giselbert. In 1988 werd aan de noordzijde van het Vrijthof een vijfendertig meter lang tracé gevonden van een gebouw uit de elfde (of zelfs tiende?) eeuw, dat moeilijk iets anders kan zijn geweest dan de palts van de hertog en zijn koning (van zijn oude betekenis ontdaan door de stichting van het Witte Vrouwenklooster op zijn ruïnes). Tijdens de Servaasopgraving werden de sporen blootgelegd van een zeer bijzondere nieuwe architectuur die in de late tiende of vroege elfde eeuw de voorafgaande Servaasbasilica moest vervangen en tevens tot laatste rustplaats zou moeten dienen van de hertog van Nederlotharingen (afb. 32). Bovendien kregen in de elfde eeuw de Servaascultus en de pelgrimage een enorme impuls door de schepping van de nieuwe legende van de heilige door de priester Jocundus. Ook uit deze tijd moet het oorspronkelijke Servaasgasthuis dateren, dat aan de overkant van het Vrijthof bij de ingang van de Bredestraat was gelegen en waarvan Van Heylerhoff waarschijnlijk de ruïnes op vier meter diepte heeft gezien in 1821. Er tegenover lag het Jacobsgasthuis voor de pelgrims die naar Santiago de Compostella onderweg waren. De mythische gracht langs de oostzijde van het Vrijthof was wellicht niets anders dan de gegraven waterloop vanaf de Jeker die altijd nodig is voor dergelijke gasthuizen. Ergens in die periode moet het Vrijthof in premature vorm bestaan hebben of bedoeld gecreëerd zijn als plein, als schouwplaats voor de toning van de Servaasreliëken vanuit de dwerggalerij bovenin de apsis van de koorpartij van de Sint-Servaaskerk. De (hoogte van de) drempels van de ingangen van de kerk, van het afgebroken Servaasgasthuis, van de kapel van het klooster der Witte Vrouwen en van het Spaans Gouvernement geven verscheidene tijds- en aanknopingspunten waarvóór de open vlakte tussen de stadsbebouwing en de kerk kunstmatig is opgehoogd.

ABSTRACT*Titus Panhuysen***Historiography of the Archaeology around
the Maastricht Vrijthof**

Urban archaeology in the city of Maastricht is mainly concentrated on two sites, not coincidentally surrounding the two medieval main churches, the Church of Our Lady and the Church of Saint Servatius. The first, located within the walls of the late Roman castrum, is recorded from the end of the seventh century as episcopal see of the Diocese of Tongeren-Maastricht. The second was, according to Gregory of Tours, built in the midst of the sixth century by the bishop himself as a memorial church for the fourth-century bishop Servatius, on the location of his burial chapel. A lot of research has focussed on the archaeology of the first – Roman – core. But traditionally also the second core has been studied and hypotheses on it have been put forward. This second core, located outside the Roman settlement, developed only from the early medieval period onwards. Between 1950 and 2005, excavations were undertaken in and around the Church of Saint Servatius and the Vrijthof. More recently, a team of young archaeologists, led by professor Frans Theuws (formerly University of Amsterdam, now Leiden University) has examined in detail the evidence and various aspects of the Merovingian burials, the ancient landscape and the Church excavation. In this contribution, all observations and surveys are listed, starting with the first medieval quests for the relics of Saint Servatius. From there, the possible discoveries of the so-called ‘Wall of Giselbert’ (10th century), the ‘Palace of the Duke’ (10th/11th century) and the underestimated importance of the two medieval hospitals in one corner of the Vrijthof square are drawn to attention.

Noten

- 1 Het Sint Servatius Project is in 2004 onder leiding van prof. dr. Frans C.W.J. Theuws van de Universiteit van Amsterdam geïnitieerd om de oude opgravingen van de Rijksdienst in en rondom de Maastrichtse Sint-Servaaskerk, alsook de opgravingen door de stad in het kader van de restauratie van de kerk, compleet en in onderlinge samenhang te bestuderen, uit te werken en te publiceren. Het project werd mede gedragen door de Gemeente Maastricht en gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Theuws is in 2012 overgestapt naar de Universiteit van Leiden, maar blijft eindverantwoordelijk voor het Sint Servatius Project
- 2 Dit artikel is een Nederlandse bewerking van mijn hoofdstuk in het eerste deel van de reeks die onder redactie van professor F.C.W.J. Theuws zal verschijnen onder de titel *The Vrijthof excavations. Roman infrastructure and Merovingian cemetery*. The Saint Servatius Project publications 1 (in voorbereiding).
- 3 Ubachs, P. en I. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen en Maastricht 2005) 566-567.
- 4 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 256.
- 5 Ibidem, 358.
- 6 Brown, P., *The cult of the saints* (Chicago 1981); Beaujard, B., *Le culte des saints en Gaule* (Paris 2000).
- 7 Door R. Köpke uitgegeven in de *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XII*, 93-94 c. 2-4 onder de titel: *Translatio Sancti Servatii*. Vertaald naar het Nederlands door D. Sassen (in: R. de la Haye [red.], *Sint Servaas volgens Jocundus. Het Leven en de Wonderen van Sint Servaas door de priester Jocundus* [Maastricht 2006] 153-233).
- 8 Vertaling van Sassen, in: de la Haye, *Jocundus*, 153-154 c.4.
- 9 Jocundus, *Translatio*, 94 c. 5: ' [...] Venit ille Traiectum cum multis oblationibus, et ad verbum imperatoris munera preciosa patrono illi donavit. Post haec ipsam regiam, in qua reconditus erat, novis muris et tectis – erat enim nimia ex vetustate dilapsa – sicut decebat reparavit. Super ipsum beatissimum pontificem novum erexit thronum, auro et gemmis adornans eum preciosissimis, in tantum ut in oculis intrantium quasi solis speculum videretur lucidum. Cetera necessaria summo reedificavit studio; iusserat enim bonus imperator, ne quando cessaret, donec ad unguem omnia perduceret.'
- 10 Dat was van ca. 705-727.
- 11 Jocundus, *Translatio*, 94 c.7: 'Pontifex vero [...] assumpto secum eiusdem civitatis antistite, prefato beato videlicet Huberto [...], criptam, que respiciebat ad orientem, positam quasi extra basilicam, intravit [...]. Noverat per visionem angelicamque demonstrationem subter oratorium quoddam secretarium in terra haberi a tempore beati Munulfi, qui illam construxerat ecclesiam, nulli cognitum, nulli pervium. In hoc revera, quem [...] esse repositum putabat. Noctis vero circa medium fodi precepit murum contra occidentem positum, super quem imminere totius sanctuarii machina. Cum ergo apparuissent illud, locus apparuit omni suavitate redolens, omnique ornatu quasi celum stellis refulgens. Intrabant pontifices paucique sacerdotes, et ecce, quasi sedilia in circuitu, in quibus omnis thesaurus Tungrensis ecclesiae omnisque ornatus eius, in excelsiori gradu reliquiae sanctorum, omnium in medio de marmore preciosissimo sarcophagus, in quo quia ipse nobilis presul, [...] sit reconditus omnes estimabant. Sed pius antistes beatus Monulphus hoc de loco in superiore, ut audistis, translulerat eum, ubi thronum miri artificii erexerat; quod ille fidelis nuntius regis tunc ad unguem reparaverat. [...] Hinc accedentes ad loculum quo clauderetur, lapidem tulerunt, respicientesque in eum, nichil invenerunt. [...] Ablatis demum quae invenerunt, clausurunt sarcophagum, clausurunt secretarium sicut prius muro, ponentes ante ostium altare, ut signum sit omnium que modo geruntur et certissimum.' (Vertaling van D. Sassen, in: de la Haye, *Jocundus*, 158 c. 7).
- 12 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 94.
- 13 Ibidem, 187.
- 14 Uit het protocollenboek van het Kapittel van Sint-Servaas, bewaard in het RHCL te Maastricht, RAL, archief kapittel Sint-Servaas, inv. nr. 6 (1702).

- 15 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 152; het loden kruis is tentoongesteld in de Schatkamer van de Sint-Servaaskerk, tegenwoordig in een wandvitrine van de kapel op de verdieping.
- 16 Panhuysen, T., 'In medio ecclesiae', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 57-58 (1991) 454-455.
- 17 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 399 s.v. 'Parma'.
- 18 Flament, A., 'Graven naar schatten in de onderaardsche gewelven van Sint-Servaaskerk te Maastricht', in: *De Maasgouw* 6 (1884) 1006-1008; Blondin, G., 'Uit Maastrichts verleden. De verborgen schat van de St. Servaaskerk', in: *Limburger Koerier* (4 november 1933); Koreman, J., 'De Maastrichtse zilveren Apostelen', in: *De Maasgouw* 88 (1969) 53-56; de la Haye, R., 'Willem Heck en zijn schatgraverij in de Sint-Servaas', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 22 (1985) 173-175; idem, 'De verborgen schat van het kapittel', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 22 (1985) 175-176; Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 34 s.v. 'apostelen'.
- 19 Het Sint-Servaasgasthuis wordt voor het eerst genoemd in 1171, maar is waarschijnlijk veel ouder. Het lag binnen de immuniteit van de Sint-Servaasabdij (Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 477).
- 20 Heylerhoff, M. van, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eues à diverses époques', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1825 (Maestricht) 95-127; idem, 'Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1829 (Maestricht) 105-111 (zie ook zijn bijdragen in de afleveringen van de *Annuaire* uit 1826, 1827 en 1828).
- 21 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 395-396 s.v. 'palts'; Hardenberg, H., 'De Maastrichtse Vroenhof', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 33-36; Panhuysen, T.A.S.M. en P.H.D. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland', in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem* (Brussel 1990) 441 en 446; Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht* (1988-1989). Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994) 17; Theuws, F., 'Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden, op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 94-95, 108; Jenniskens, A., *De Struys en zijn kommitee. Maastrichts Silhouet* 63 (Maastricht 2005) 8-9.
- 22 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, s.v. 'Heylerhoff' 226-227 en s.v. 'Société des Amis' 490.
- 23 Ibidem, s.v. 'Hensen' 222.
- 24 Heylerhoff, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht', 110: 'Des restes d'anciens fossés remplis d'une épaisse couche de vase spongieuse, qu'on a découverts en construisant les caves et les fondations de plusieurs maisons, qui vers l'est, bornent la Place-d'Armes (=Vrijthof), confirment l'opinion des savans que nous venons de nommer. Un exemple récent nous en à été offert, lorsqu'en 1821 on a fait les excavations nécessaires à la construction du grand bâtiment élevé sur l'emplacement de l'ancien hôpital de Saint-Servais. On a trouvé, à 6 aunes 5 palmes (= 6,50 m) sous terre, une quantité considérable de vase, entre-mêlée de palissades et d'autres objets qui indiquent manifestement l'existence ancienne d'ouvrages défensifs en cet endroit.'
- 25 Heylerhoff, 'Continuation', 107-109: 'Lorsqu'en 1821, après la démolition de cet hospice et de la chapelle y attenante, on creusa le sol pour jeter les fondemens du bâtiment actuel, on découvrit, à quelques palmes sous le sol de la sacristie de la chapelle, un mur angulaire d'un aspect très antique, et construit en grès à gros grains, dont on ne connaît aucune carrière aux environs; ce mur était haut de 5 3/4 aunes; l'épaisseur du tiers inférieur était une aune 4 palmes et celle des deux tiers supérieurs d'environ une aune. Les faces de cette dernière partie étaient très unies, tandis que celles de la partie inférieure offraient beaucoup d'inégalités; d'où l'on peut aisément conclure que la partie inférieure seule avait servi de fondement, et que le reste, formant les deux tiers du mur, dut se trouver autrefois au-dessus du sol. L'angle de ce mur se dirigeait exactement vers le sud-ouest; par conséquent un de ses pans faisait face à l'occident et l'autre au midi. Il était impossible de suivre bien loin ce mur dans l'une ou l'autre de ces directions, puisque la partie qui se dirigeait vers le nord passait sous la rue près de l'angle du secrétariat actuel des pauvres, et que la partie qui se prolongeait vers l'est était couverte par les bâtimens encore

existans de l'hôpital. La longueur de la première partie, qu'on put seule découvrir, était d'environ cinq aunes, et celle de la seconde une aune et demie. Le mur était assis sur un fond d'argile très ferme, qui se continuait dans l'intérieur de l'angle aussi loin qu'on put creuser; mais il n'en était pas de même à l'extérieur. Le fond argileux ne se prolongeait vers le sud que d'environ une aune à partir du pied du mur; à cette distance, l'argile était remplacée par un terrain vaseux, qu'on sonda jusqu'à une profondeur de plus de sept aunes, sans rencontrer un fond d'une autre nature. Dans la première couche de cette terre vaseuse, on trouva une grande quantité d'objets très anciens: tels étaient des fragmens de statues, dont plusieurs de plus d'une aune de dimension, représentant des parties de vêtemens très bien drapés; des chapiteaux de colonnes assez bien conservés, le tout du même grès que le mur; des cruches de terre cuite et d'autres poteries de toute espèce, la plupart brisées; des fers à cheval et beaucoup d'éperons, en grande partie consumés par la rouille; une rame entière, et une grande quantité de palissades en bois de chêne, dont plusieurs encore avec leurs traverses. Tout fait présumer que le terrain vaseux provenait d'un fossé rempli d'eau, qui anciennement avait entouré le château, et qui dans la suite avait été comblé par les ruines du château même. On y découvrit en outre des parties de murs de hauteurs différentes et placées dans toutes sortes de directions, ainsi qu'un ouvrage en maçonnerie de forme ronde, construit en pierre de différente nature. On prit d'abord cet ouvrage pour un puits; mais sa dimension extraordinaire, qui était de plus de quatre aunes de diamètre, fit bientôt abandonner cette idée, et on supposa avec plus de fondement que c'était la partie inférieure d'une tour. Dans la même année, quelque temps avant la découverte dont nous venons de parler, on fit quelques réparations à une maison derrière l'hôpital de St.-Servais, qui, très probablement en était autrefois une dépendance; en y creusant, on trouva, à deux aunes sous terre, des souterrains voûtés, ayant pavés en carrelage d'un assez bon goût et assez bien conservé.

La réunion de toutes ces circonstances prouve à l'évidence qu'un château-fort, entouré de palissades et d'un fossé, a existé sur ce terrain. Or, comme il est certain que la ville de Maastricht possédait autrefois un palais royal, que ce palais était situé près de l'église de St.-Servais, nous avons tout lieu de penser que ce sont les débris de palais qui ont été mis au jour par les découvertes dont nous venons de parler.'

- 26 Oppericht door het Kapittel van Sint-Servaas; de kapel werd gesloopt in 1803 (Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 250 s.v. 'Jacobsgasthuis' en 'Jacobskapel').
- 27 Niet vermeld bij Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, s.v. 'armenzorg' 38.
- 28 In zijn artikel van 1825 (Heylerhoff, 'Notice sur l'origine de la ville de Maastricht', 110) gebruikt hij dit verschijnsel als een argument voor het bestaan van een oudere stadsomsluiting dan die van 1229 en duidt het als deel van een westelijke stadsgracht, die van zuid naar noord zou hebben gelopen (zo: Hardenberg, 'Vroenhof', 34; vergelijk Theuws, 'Modellen', 94). Onlangs is deze oude theorie weer nieuw leven ingeblazen; zie hiervoor Wetzels, E., 'Entre-Deux-Places, een verloren gewaande geschiedenis is hervonden', in: W. Mes en A. Jenniskens (ed.), *Dominicanen, geschiedenis van kerk en klooster in Maastricht*. Maastricht Vierkant 42 (Maastricht 2006) 192-194.
- 29 Hulst, *Theateropgraving*, 17.
- 30 Zie de bespiegelingen over het stenen huis 'Schonecghen' aan de overzijde van de Platielstraat bij Jenniskens, (*De Struys*, 10), dat in de archieven voorkomt tussen 1309 en 1414, maar waarschijnlijk al veel ouder is.
- 31 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 395-396 s.v. 'palts'.
- 32 Panhuysen en Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium', 441 en 446.
- 33 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 451 s.v. 'rooilijn'.
- 34 Ibidem, 586-587 s.v. 'Witte Vrouwen'.
- 35 Ibidem, 144 s.v. 'Dibbets'.
- 36 Interessante vondsten werden gedaan bij de nieuwbouw van de NMB-bank (nu ING) op de hoek van het Vrijthof en de Statenstraat, in 1974. Zie Van den Boogard, J. en S. Minis, *Het Generaalshuis*. Maastrichts Silhouet 25 (Maastricht 1987) 7 [afb.]; van Iterson, A. en G. Setola, *Het Vrijthof is een schouwtoneel* (Maastricht 1992) 12; Dijkman, W., *Munt en Muze* (Haarlem 1993) 14-15 (vondsten in de particulier verzameling van aannemer Knols).
- 37 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 526 s.v. 'Thermen'.

- 38 Leemans, C., *Romeinsche Oudheden te Maastricht* (Leiden 1843).
- 39 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 211 s.v. 'Habets'.
- 40 Ibidem, 199-200 s.v. 'Goossens'; Jamar, J., 'Het rijksarchief in Limburg en de archeologie', in: G. van Bree e.a. (eds.), *'Van der Nyersen upwaert'*. Werken LGOG 7 (Maastricht 1981) 351-363.
- 41 Dagboek W. Goossens, RHCL Maastricht, RAL inv.nr. 16.0536, archief Goossens, Hs. 37, 503, 516, 520, 522.
- 42 'Gezien bij het Spaansch Gouvernement, dat daar, 4 m onder het niveau van het Vrijthof eene laag grijze klei zit. De heer (W.) Sprenger had daarin schelpjes aangetroffen. Ook waren ter plaatse horens en zwijnstanden gevonden. Vestigia romana waren er niet.'
- 43 'Gezien op de hoek Vrijthof-S. Jacobstr-Papenstr. Alhier, waar het nieuwe bankgebouw gaat verrijzen, een zeer oude fundeering diep in den bodem. De basis der fundeering zit meer dan 5 meter onder het niveau der straat. Ze rust op den zwarten moerassigen kwalijk riekenden grond, die op de laag grijze klei ligt. De fundeering leek mij meer dan een meter breed te zijn. Ze bestond uit brokken kolenzandsteen met veel mortel die hoofdzakelijk uit gelen zand of savel met weinig kalk bestond. Die mortel was dan ook vrij los en niet sterk. De hoogte der fundeering bedroeg naar mij docht 80 à 90 cm. Het opgaand muurwerk, dat ze gedragen had was helemaal verdwenen. Aan de kant van het Vrijthof was nog een zeer oude fundeering die van binnen langs de oude fundeering van het afgebroken huis liep. Ze was 1m20 dik en aan de zuidzijde met leem glad bepleisterd. Ze zat niet bijzonder diep, haar basis kan ongeveer 2,50 onder het straatniveau geweest zijn. Ze was nog circa 1 meter hoog. De opzichter heeft mij beloofd, dat hij de gevonden fundeeringen op het situatieplan zou aantekenen. Bij het verder graven der sleuven zou men op de fundeering acht geven.'
- 44 'Toen ik langs het bouwterrein kwam van het voormalig Spaansch Gouvernement, constateerde ik, dat de zware fundeeringsmuur die van de Papenstraat naar de Jacobstraat liep niet verder meer doorging, dat langs de Jacobstraat ook een zware muur in kolenzandsteen en geelen mortel liep, die grootendeels tot fundeering van den buitengevel langs de Jacobstr. had gediend en dat in de richting van het Vrijthof eene zware fundeering uit hetzelfde materiaal zich voortzette, ongeveer in het midden van den gevel naar den kant van het Vrijthof. Ik zag ook dat aan den Z.O. kant de grijze klei weer opliep (hooger lag) naar den kant der Sint Jacobstraat'.
- 45 'Weer het Spaansch Gouvernement bezocht. In den hoek [X] Vrijthof-Jacobstraat ging men verbazend diep, omdat men nog geen vasten grond had. Men was door den grijzen kleilaag heen gedrongen tot op eene soort grijze klei die erg met ijzeroxyde, naar het scheen plaatselijk vermengd was en vrij vochtig was. Onder den grijzen klei, die ongeveer 5 m diep zat, kwam eerst nog een laag zwartachtig gekleurde grond en dan de klei met de roestachtige plekken.'
- 46 'Sp. Gouv.: muur in kolenzandsteen langs den stoep der Jacobstraat.'
- 47 'Ik bezocht nog eens de bouwplaats van het zg. Spaansch Gouvernement. Langs de stoep der S. Jacobstraat had eene zware fundeeringsmuur in kolenzandsteen met geelen zanderigen mortel gezeten. Hij was bijna geheel uitgebroken, ± 80 cm breed en 3 tot 4 meter diep. Ik zag ook weer op een diepte van bijna 5 meter den grijzen klei, dien men overal op het terrein, doch niet mooi gelaagd heeft aangetroffen. De opzichter toonde mij de scherven van een mooie drinkkroes in Siegburghs grijswit aardewerk. In reliëf waren daarop tafereelen uit de geschiedenis van Samson aangebracht. Een stelde voor hoe Samson (zijn kracht verloor doordat Dalila zijn haren knipte) door Dalila bedrogen werd, met onderschrift: DALILA / BEDREGT / SAMSVM. De andere, die voor de helft weg was, hoe Samson de poorten eener stad op zijn schouders weddroeg.'
- 48 'Berichten, Maastricht', in: *De Maasgouw* 40 (1920) 13, 78.
- 49 Panhuysen, T.A.S.M., *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Maastricht en Assen 1996) 65-66.
- 50 Zie voor de eerste interpretatie van W. de Boone: Panhuysen, T., 'Wat weten we over de continuïteit van Maastricht?', in: *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht*. Kunst en Oudheden in Limburg 28 (Borgloon-Rijkel 1986) 135 nr. VI-17. Vergelijk echter de nederzettingsvondsten uit de opgraving Lantaarnstraat 5-7-9 van 1987 op enkele tientallen meters afstand (Panhuysen, T., W. Dijkman en P. Boyens, 'Maastricht', in: H. Stoepker (ed.), *'Archeologische kroniek van Limburg over 1987'*, in: PSHAL 124 (1988) 384-387.
- 51 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 500 s.v. 'Staargebouw' en 266 s.v. 'kapittel'.

- 52 Zie noot 1.
- 53 De opgraving Pandhof wordt uitgewerkt en gepubliceerd in het kader van het Sint Servatius project (zie ook noot 2).
- 54 Boppert, W., 'Die frühchristlichen Grabinschriften aus der Servatiuskirche in Maastricht', in: *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht*. Kunst en Oudheden in Limburg 28 (Borgloon-Rijkel 1986) 64-96 (met alle oudere literatuur). De grafsteen van *Amabeles* is in 1901 ontdekt door kapeiaan Rutten op een hoek van de noordwest-pijler van de narthex; de grafsteen van *Saturninus* werd in 1901 gevonden in de muur onderaan de trap naar de torens bij het breken van een doorgang; de grafsteen van *Aluvvefa* is in 1915 ontdekt door J. Kalf op de zuidwest-hoek van het vierkant onder de achthoek die de pendentiekoepel in de westbouw steunt; de grafsteen van *Felegaridus* werd ontdekt in 1931 door Jhr. E. van Nispen op de hoek rechts van de trap naar de verdieping van de noordelijke aanbouw tegen de westbouw en is *in situ* gelaten en bij de jongste restauratie door weglating van het stucwerk geaccentueerd.
- 55 Goossens, W., 'Een Frankische grafvondst in de St. Servaaskerk te Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1920) 64-65.
- 56 Glazema, P., 'Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken', in: *PSHAL* 84 (1948) 197-280.
- 57 Zeer betrokken bij de opgraving waren de lokale deskundigen van het Bonnefantenmuseum, de directeur professor J. Timmers (1907-1996) en de conservator archeologie J. Sprenger (1913-1989).
- 58 Glazema, P. en J. Ypey, *Merovingische ambachtskunst*. Het geheim van de spade, archeologie als bron van de historie (Baarn [1956]) afb. 44-92 (behalve de Servaas-Pandhof van Maastricht worden ook de grafvelden van Rhenen en Alphen [N.Br.] besproken).
- 59 Zie ook Kars, M., *A cultural perspective on Merovingian burial archaeology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (Amsterdam PHD thesis 2011).
- 60 Hier komt de opgraving Vrijthof slechts summier aan bod, voor zover noodzakelijk is voor het totaalbeeld van de opgravingen op en rond het Vrijthof.
- 61 Heighway, C., *The Erosion of History. Archaeology and Planning in Towns* ([London] 1972); van Es, W., e.a., *Het bodemarchief bedreigd, archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland* (Amersfoort en 's Gravenhage 1982) 8-9, 72-76 (Maastricht).
- 62 Panhuysen, T., 'Zorg voor het bodemarchief', in: Stouthart, L., e.a., *Tussen twee bruggen. Maastricht in de tijd van Baeten* (Maastricht 1985) 87-88.
- 63 Van Es, *Bodemarchief bedreigd*, 73.
- 64 De Vrijthof-opgraving luidde ook een duistere periode van schatgraverij en illegale handel in archeologische vondsten in. Dit was mede het gevolg van de hectische eindfase, toen alle hulp welkom was en onbetrouwbare vrijwilligers gingen meewerken. Juist toen kwamen spectaculaire vondsten tevoorschijn uit Merovingische graven waarvan een groot deel naar het stort verdween met de grootschalige grondafvoer door vrachtauto's (zie Panhuysen, T., 'Hoe oud en hoe onverwoestbaar schoon: vijftig jaar omgang met oud Maastricht', in: Mes, W. (eindred.), *Vijftig jaar jaarboeken. Maastricht 1955-2005* (Stichting Jaarboek Maastricht, Maastricht 2005) 114.
- 65 Panhuysen, *Romeins Maastricht*, 50-51; idem, 'Vijftig jaar', 113; idem, 'Een opmerkelijke depotvondst uit Maastricht', in: *Van hun voetstuk. Romeinse beelden opnieuw ontdekt* (Bonn en Nijmegen 2015) 58-61.
- 66 Bloemers, J., *Opgraving Vrijthof*. Brochure Bonnefantenmuseum (Maastricht 1970).
- 67 Kars, *Cultural perspective* (zoals noot 59).
- 68 De auteur van deze bijdrage werd met ingang van 1 juni 1979 door de Maastrichtse gemeenteraad aangesteld als stadsarcheoloog, aanvankelijk zonder medewerkers die uit vrijwilligers gerecruteerd moesten worden. De door de minister verleende wettelijke opgravingsbevoegdheid volgde in december 1981 (Panhuysen, T., *Maastricht staat op zijn verleden*. Maastricht Vierkant 3 (Maastricht 1984) 21-24; idem, 'Zorg voor het bodemarchief'; idem, 'Hoe oud en hoe onverwoestbaar', 114-119).
- 69 Panhuysen, *Maastricht staat op zijn verleden*, 25-28.

- 70 Ook de opgraving Servaasklooster is onderdeel van het overkoepelende Sint Servatius Project, zeker voorzover het de westelijke uitlopers van het vroegmiddeleeuwse grafveld onder de Sint-Servaaskerk betreft. Voorlopig kan verwezen worden naar de Master-scriptie die Jantien Verduin aan de Universiteit van Amsterdam in 2008 over deze opgraving heeft geschreven. Zie Verduin J., *Sint Servaasklooster. Sporen uit de Karolingische en Ottoonse tijd* (Amsterdam - unpublished research-MA thesis University of Amsterdam - 2008).
- 71 Verduin (*Sint Servaasklooster*, [zie vorige noot] 29 noot 7) verwijst naar het rapport van J. van der Plicht (RUG) voor de drie ¹⁴C-dateringen ($\Sigma = 95\%$): 547-641 AD (individu 1, compleet skelet), 552-645 AD (individu 2), 667-775 AD (individu 3).
- 72 Leupen (Leupen, P., 'Viking-age Raids and Urban Settlement on the Rivers Rhine and Meuse in the 9th Century', in: Nilsson, L. en S. Lilja (eds.), *The emergence of Towns. Archaeology and early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe* (Stockholm 1996) 79-94.) suggereert dat de term *castrum*, waarmee Maastricht in de negende eeuw een aantal malen in de bronnen wordt aangeduid, betrekking heeft op de ommuurde Servaasabdij, en dat ook de passage bij Jocundus op diezelfde ommuring doelt. Als de teruggevonden dubbele muur in deze zin geïnterpreteerd moet worden, versterkt dat misschien de theorie van het *castrum*-model van Theuws, 'Modellen', 106-108), die niets uitsluit ten aanzien van de grootte en de vorm van een dergelijke versterking. Overigens werden abdijen in de Karolingische periode vaak ommuurd.
- 73 Jocundus, *Translatio Sancti Servatii*, c. 40: '[...] Viden ille tempus nunc opportunum, quo beatum Servatium – quod semper optabat, semper querebat – ad gloriam eius magnifice honoraret et honorifice magnificaret, circa eius monasterium imperatoris et palatium novum construxit murum, quia prior civitas, postquam intravit idem Tungrensium presul, ex toto corruit et periit, ut ipse sit murus inexpugnabilis et firmus nunc et semper omne et in evum. Sed intellegere non valet mens humana quod virtus operatur divina. Ideo dux iste quod cepit, in hoc studiosissime laboravit, laboravit utique, nec ut estimem sine salute sui, quia timebat et alios principes, quos ipse prudentia et consilio preibat imperatoris in palatio. Sunt divites in hoc seculo, sed numquam sine periculo, et maxime in domo sua. Graviorum enim sunt, ut legitur, domestici quam hostes etiam extranei.'
- c. 41: 'In una autem dierum, quibus dux in hoc desudabat edificio, apparuit ei in visione beatus Servatius, et blande illum alloquens, cur aliud quam a se positum est fundamentum locaverit, diligenter quesevit. At ille agnito eo ex imagine, que deformata in auro erat in sanctuario, respondens ait: Aliud esse positum nec novi, domine, nec vidi. Pro devotione autem accessi, hoc opus coepi, et tuis si placet oculis, devotus perficiam ad tuam, pater sanctissime, gloriam magis quam ad nostram. Huius humilitatis ad verba pius pater et mirae mansuetudinis verba reddidit dicens: Quod dextra fundavit Altissimi, dilectissime fili, nisi peccatis populi agentibus, quod quandoque turres excelsas, urbes munitas deicit et destruit, ruat et pereat, in eternum stabit firmum et solidum. His dictis, iussit desistere ceptis. Ille vero evigilans, post gratiarum actiones multas et condignas, sicut iussus fuerat, fecit, nec unum quidem hinc addidit lapidem. Conversus autem, quod prius expendat in murum ille dux benignissimus, modo tribuit ad ornandum huius beatissimi viri sanctuarium, id semper postulans, id semper adoptans, ne quando inmemor verborum sit ipse suorum, in quibus ibi habitantibus promiserat perpetuam consolationem et benedictionem. [...]'
- 74 Vertaling van Sassen, in: de la Haye, *Jocundus*, 192-193 c. 40.
- 75 Hier wordt de opgraving Sint-Servaaskerk slechts globaal benoemd. De gedetailleerde uitwerking is een van de onderdelen van het Sint Servatius Project. Voor de voorlopige resultaten verwijs ik naar een overzichtsartikel dat direct na de beëindiging van de opgraving is verschenen: Panhuysen, T., *De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de Vroege Middeleeuwen*. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) 15-24. Internationale overzichten: idem, 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter. Ein Vorbericht [...]', in: *Kunstchronik* 43 (1990) 541-553; Exner, M., 'Maastricht (Limburg), St. Servatius', in: Jacobsen, W., L. Schaefer en H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband* (München 1991) 257-260; Panhuysen, T. en R. de la Haye, 'Maastricht', in: Gauthier,

- N., e.a., *Province ecclesiastique de Cologne (Germania Secunda)*. Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIe siècle (éd. N. Gauthier) 12 (Parijs 2002) 106-115; Panhuysen, T., 'Maastricht', in: *Quarante ans d'enquête (1972-2012). Images nouvelles des villes de la Gaule* Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIe siècle (éd. F. Prévot, M. Gaillard en N. Gauthier) 16,1 (Parijs 2014) 158-159.
- 76 Panhuysen, T., '1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas', in: *Campus Liber. Bundel opstellen voor H. Wouters*. Werken LGOG 8 (Maastricht 1982) 39-47; Mekking, A.J.J., 'Van Centraalbouw tot dubbelkapel', in: *Campus Liber. Bundel opstellen voor H. Wouters*. Werken LGOG 8 (Maastricht 1982) 56-85; Panhuysen, *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984) 82-95.
- 77 Koldewey, A.M., *Der gude Sente Servas*. Maaslandse Monografieën (groot formaat) (Assen en Maastricht 1985) 94-96; Untermann, M., *Der Zentralbau im Mittelalter* (Darmstadt 1989) 23-24.
- 78 Zie noot 75.
- 79 Het basiswerk voor de verwerking van het aardewerk is vastgelegd in de Master-scriptie van de Amsterdamse student Tom Beck, *Opgravingen in de St.-Servaaskerk te Maastricht (1981-1989). Het aardewerk* (Amsterdam - unpublished research-MA thesis University of Amsterdam - 2015) onder begeleiding van dr. A. Verhoeven en dr. T. Panhuysen.
- 80 Omdat deze opgraving in het kader van de publicaties van het Sint Servatiusproject niet compleet wordt behandeld, worden in de tekst enkele bijzondere details gegeven. Het onderzoek is overigens door de projectleider drs. Ron Hulst uitstekend uitgewerkt en gepubliceerd. Zie hiervoor: Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht (1988-1989)*. Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994).
- 81 Uitgevoerd door medewerkers van de *Historische Structuuranalyse Maastricht (1988-1992)*, een samenwerkingsverband tussen de Universiteiten van Delft en Groningen, de Gemeente Maastricht en de Rijksdienst voor Monumentenzorg onder leiding van professor Frits van Voorden (TUD) en professor Ed Taverne (RUG). Het was gericht op een integrale benadering van het gebouwde en begraven erfgoed als basis voor moderne stadsplanologie (vooruitlopend op de zogenoemde Belvédère-gedachte).
- 82 Het klooster in Keulen bestond al in 1229, de eerste Maastrichtse akte dateert van 1253. Zie Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 586-587 s.v. 'Witte Vrouwen'.
- 83 Wegopgravingen tussen 47.10 en 49.75 + NAP.
- 84 Aan de noordkant: 46.30 / 46.60 + NAP tegenover een niveau van 46.80 + NAP aan de zuidkant.
- 85 Aanvankelijk lag de top van het wegdek op 47.95 + NAP tegenover 46.50 / 47.00 + NAP voor het maaiveld langs de noordkant.
- 86 Aan de achterkant van het Generaalshuis lag het maaiveld op 50.00 + NAP. De onderkant van het fundament ligt op een niveau van 44.00 / 44.40 + NAP.
- 87 Kolenzandsteen, maar ook silex, Romeinse dakpanfragmenten en een stuk maalsteen van basaltlava.
- 88 Hulst, *Theateropgraving* (zoals noot 80) 14. Er werd slechts één scherfje vroeg, maar slecht dateerbaar, Maaslands wit aardewerk aangetroffen onder de muur, die overigens ook niet echt is opgegraven, want hij is bewaard onder de vloer van het souterrain van de foyer.
- 89 Panhuysen, T.A.S.M. en P.H.D. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland', in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem* (Brussel 1990) 449; Hulst, *Theateropgraving*, 18: 'geen definitieve toewijzing, wel de voornaamste kandidaat'.
- 90 In 2007 werd de nieuwe monumentenwet goedgekeurd door het Nederlandse parlement.
- 91 Dijkstra, M. en J. Flamman, *Onderweg naar gisteren. Archeologisch onderzoek naar 2000 jaar wegopbouw langs de noordzijde van het Vrijthof te Maastricht*. Publicaties AAC 24 (Amsterdam 2004).
- 92 Zie noot 2.

- 93 Mark, R. van der, e.a., *Maastricht Dominicanenkerk. Definitief Archeologisch onderzoek*. BAAC rapport 06.038 ('s-Hertogenbosch en Deventer 2007).
- 94 Weidemann, M., *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours, Teil 2*. RGZM, Monographien 3,2 (Mainz 1982) 11-13, 21; Beaujard, B., *Le culte des saints en Gaule. Les premiers temps. D'Hilaire de Poitiers à la fin du VIe siècle* (Paris 2000) 335-337.
- 95 Het blijft nog altijd een grote wens van historici en archeologen om het gebeente, dat in de twaalfde-eeuwse noodkist van Sint Servatius bewaard is, te onderzoeken op ouderdom, zodat tenminste zekerheid verkregen kan worden of het opgegraven skeletdelen betreft van een laat-antieke begraafplaats (de la Haye, R., 'Pleidooi voor reliekenonderzoek', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 54 [1990] 430-431).
- 96 Panhuysen, T., 'De archeoloog', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 48(1989) 386 afb. 12.
- 97 Zie boven noot 20.
- 98 Jamar, J., 'De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940', in: Jenniskens, A., e.a. (ed.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan Pater A.J. Munsters M.S.C. bij zijn tachtigste verjaardag*, Werken LGOG 9 (Maastricht 1986) 115; Panhuysen, Romeins Maastricht (als noot 49), 34 (opgegraven door de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, C. Leemans).
- 99 Habets, J., *Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg. Tome II. Période préhistorique, âge de pierre, de bronze et de fer. Période romaine et franque. Routes, tombeaux, cimetières, substructions, objets d'art etc.*, (=PSHAL 18 [1881] 3-300)(Roermond 1882); Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 211 s.v. 'Habets'.
- 100 Jamar, 'Het Rijksarchief', 354-355.
- 101 Sprenger, W., 'Romeinsche bouwresten te Maastricht', in: *De Maasgouw* 36 (1914) 41-44, 65-67.
- 102 Jamar, 'Het Rijksarchief', 358-359; Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 199-200 s.v. 'Goossens'.
- 103 Jamar, 'De beoefening', 122-123.
- 104 Doppler, P., 'De grafzerk der HH. Monulphus en Gondulphus in de St. Servaaskerk te Maastricht', in: *De Maasgouw* 12 (1890) 9-10.
- 105 Van Es, *Bodemarchief bedreigd*, 73.
- 106 Heylerhoff, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht'; Goossens, W. 'Het Romeinsche castellum te Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 4 (1923) 49-54; Van Nispen tot Sevenaer, E., 'Het grondplan en zijn ontwikkeling', in: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht* ('s Gravenhage 1926) 23-25; Sprenger, J., 'Beknopt overzicht der voor en vroeghistorische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 39 (1948) 15-42.
- 107 Sprenger, 36-37; A. Kessen gebruikte naar mijn weten de gegevens van J. Sprenger in *De historische schoonheid van Maastricht*. Heemschutserie 32 (Amsterdam 1943) 9-14, 28-31.
- 108 Van Nispen tot Sevenaer, E., 'Historische inleiding', in: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht* ('s Gravenhage 1926) 4-5.
- 109 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 566-567 s.v. 'Vrijthof'.
- 110 Dijkstra en Flamman, *Onderweg naar gisteren* (als noot 91).
- 111 Panhuysen en Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium' (zoals in noot 21) 447-449; Panhuysen, T., *Eine kurze Geschichte Maastrichts. Von der Römerzeit bis ins Mittelalter*, in: von Haehling, R. en A. Schaub, *Römisches Aachen. Archäologisch-historische Aspekte zu Aachen und der Euregio* (Regensburg 2013) 382-383.

Afb. 33. Kaartje van het Vrijthof en omgeving met de cijfers van de catalogusnummers (ontwerp: Sint Servatius Project).

Bijlage

Catalogus van archeologische dossiers rond het Vrijthof te Maastricht

(nummers met een asterisk * worden uitvoeriger besproken in dit artikel)

In de catalogus wordt de volgende informatie gegeven per nummer:

- 1) het jaar en de omschrijving van de waarneming of opgraving, het adres van de vondsten, instituut of persoon, de topografische coördinaten, dossiernummer van het Gemeente-lijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht (=GOBM);
- 2) de vermeldingen en literatuur;
- 3) karakteristiek van de waarneming, vermelding, vondst, opgraving.

Catalogusnummer 1*

1821: Sloop van het voormalige Sint-Servaasgasthuis op de hoek Platielstraat-Vrijthof-Bredestraat.

Coördinaten: X 176.272 - Y 317.692.

GOBM, dossier 13.

Heylerhoff, M. van, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eues à diverses époques', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1825 (Maestricht) 110; idem, 'Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1829 (Maestricht) 105-111; Habets, J., *Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg. Tome II. Période préhistorique, âge de pierre, de bronze et de fer. Période romaine et franque. Routes, tombeaux, cimetières, substructions, objets d'art etc.* (=PSHAL 18 [1881] 3-300)(Roermond 1882) 84-86; Byvanck, A.W., *Excerpta Romana, de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland III*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 89 ('s Gravenhage 1947) 7; Hardenberg, H., 'De Maastrichtse Vroenhof', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 33-36; Panhuysen, T.A.S.M. en P.H.D. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland', in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem* (Brussel 1990) 441 en 446; Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht* (1988-1989). Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994) 17.

Na de afbraak van het Servaashospitium begon men met de aanleg van de fundamenten voor de nieuwe bebouwing. Er werden muren ontdekt, die er heel oud uitzagen, gebouwd in grove zandsteen, hier onbekend. Men kwam steenlagen van 'torens' of rondlopend metselwerk tegen in slijkachtige grond, waarin grote hoeveelheden oudheden werden gevonden, zoals stukken beeldhouwwerk van soms meer dan een 'aune' (=1 el = 1 meter) hoogte. Er waren stukken fraaie draperie bij en goed bewaarde kapitelen van zuilen, allerhande aardewerk en kruikjes, verroeste hoefijzers en ruitersporen, een hele roeispaan en veel eiken paalwerk met dwarsbalken. Alles doet veronderstellen dat het modderige terrein het

restant is van een met water gevulde gracht, die oudtijds een kasteel omringde (van Heylerhoff). Van Heylerhoff zag in de resten een van oorsprong Romeinse commandantswoning, naderhand gebruikt als verblijf door de voorouders en de nakomelingen van Karel de Grote. Habets bouwde op de theorieën van Van Heylerhoff voort.

Catalogusnummer 2

1857: Toevalsvondsten op het Henric van Veldekeplein.

Coördinaten: X 176.150 - Y 317.630.

GOBM, dossier 68.

Schaepkens, A., 'Antiquités découvertes à Maestricht', in : *Messenger des sciences historiques, ou archives des arts et de la bibliogr. de Belgique* (Gent 1858) 372.

'Des objets de toilette déterrés à proximité des églises de Saint-Servais et de Saint-Jean, aux enclôîtres dans les tranchées pratiquées pour l'établissement des conduits de gaz, des médailles romaines mises au jour par les mêmes travaux, sont autant de souvenirs qui refont de temps en temps l'époque reculée d'où l'ancien Mosae Trajectum tire son origine.'
Romeinse (graf)vondsten bij het leggen van de gasleiding in de buurt van de kerken op het klooster.

Catalogusnummer 3

1864: Toevalsvondst Henric van Veldekeplein / Sint Servaasklooster 33.

Coördinaten: X 176.100 - Y 317.618.

GOBM, dossier 68.

'Dons, échanges, correspondances', in: *PSHAL* 1 (1864) 362 (Dons no. 7); Habets, *Découvertes* (zoals in cat.nr. 1) 83; Goossens, W., 'Voor- en vroeghistorische oudheden', in: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht* ('s Gravenhage 1926-1953) 52; Byvanck, *Excerpta romana* (zoals cat.nr. 1) 8; Sprenger, J., 'Beknopt overzicht der voor- en vroeghistorische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 39 (1948) 33.

'M(ême) de l'avocat Boots: trois urnes cinéraires, trouvées, en creusant le terrain pour établir les fondations de la maison de M. l'avocat van Oppen, aux enclôîtres Saint-Servais en cette ville.' Bij het graven van de funderingen van het huis Van Oppen zijn Romeinse voorwerpen uit een vierde-eeuws (?) graf gevonden

Catalogusnummer 4

1867: Toevalsvondst Sint Servaasklooster 32.

Coördinaten: X 176.118 - Y 317.556.

GOBM, dossier 67.

Habets, *Découvertes* (zoals in cat.nr. 1) 83-84; Goossens (zie cat.nr. 3) 59; Byvanck, *Excerpta romana* (zie cat.nr. 1) 8; Sprenger (zie cat.nr. 3) 33.

Bij tuinaanleg werden grafresten gevonden met een Romeinse lamp met fabrieksmerk *LCVPPI*.

Catalogusnummer 5

1868: Toevalsvondst aan westzijde van de Platielstraat.

Coördinaten: X 176.278 - Y 317.700.

GOBM, dossier 16.

Habets, *Découvertes* (zoals in cat.nr. 1) 86; Sprenger (zie cat.nr. 3) 29.

Vondst van een Romeins olielampje met fabrieksmerk *SOLLVS F.* bij rioleringswerkzaamheden.

Catalogusnummer 5a (toegevoegd)

1882: Vondsten en waarnemingen tijdens de restauratiewerkzaamheden van de Sint-Servaaskerk (P. Cuypers).

Habets, J., 'Frankische grafzerken in de St. Monulphuskrocht der kerk van St. Servaas te Maastricht, in: *De Maasgouw* 4 (1882) 693-695; ; Flament, A., 'Wedervinding van het grafmonument van de HH. Monulphus en Gondulphus in de St. Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 27 (1890) 203.

Trapeziumvormige sarcofagen werden aangetroffen rondom het graf van Sevaas en werden nadien in de oostkrypte geplaatst.

Catalogusnummer 6

22 augustus **1890:** Onderzoek in het middenpad van de Sint-Servaaskerk (door P. Doppler).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Doppler, P., 'De grafzerk der HH. Monulphus en Gondulphus in de St. Servaaskerk te Maastricht, in: *De Maasgouw* 12 (1890) 9-10; Flament, 'Wedervinding' (zoals bij cat.nr. 5a) 187-224; Panhuysen, T., 'In medio ecclesiae', in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* 57-58 (1991) 456-457.

Onderzoek om het in 1628 begraven monument van Monulfus en Gondulfus terug te vinden.

Catalogusnummer 7

31 augustus **1903:** Onderzoek in het middenpad van de Sint-Servaaskerk (P. Doppler).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Doppler, P., 'La Croix sépulcrale de Geldulphie, prévôt de l'église Saint-Servais à Maestricht, datant du XIe siècle et retrouvée en cette église le 31 août 1903', in: *PSHAL* 39 (1903) 377-387; idem, 'Het loden grafkruis van Geldulfus', in: *De Maasgouw* 26 (1904) 7-8; Panhuysen (zie cat.nr. 6) 455-456.

Onderzoek op basis van achttiende-eeuwse archiefstukken naar het graf en loden grafkruis van de elfde-eeuwse proost Geldulfus, dat voor het eerst op 14 februari 1702 was teruggevonden.

Catalogusnummer 8

1908: Toevalsvondst Kruisherengang 10.

Coördinaten: X 175.855 - Y 317.685.

GOBM, dossier 90.

'Mélanges', in: *PSHAL* 45 (1909) 498 [1908]; Rutten, M., 'Voorwerpen, gedurende 1908 voor het Museum van het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg te Maastricht aangeworven', in: *De Maasgouw* 31 (1909) 9-10; Goossens, 'Voor- en vroeghistorische oudheden' (zie cat.nr. 3) 52; Byvanck, *Excerpta Romana romana* (zoals cat.nr. 1) 9; Sprenger, 'Beknopt overzicht' (zie cat.nr. 3) 33.

Romeins aardewerk, geïnterpreteerd als afkomstig uit graven: *'Een kruikje en schoteltje (Romeinsch) in bruikleen gegeven door het gemeentebestuur van Maastricht en gevonden in den Kruisheerengang aldaar. [...] alsmede een Romeinsch lepeltje en eene Romeinsche munt [...]'*

Catalogusnummer 9

ca. **1915:** Bouwhistorisch onderzoek in de Sint-Servatiuskerk (door J. Kalf).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Kalf, J., 'Nieuwe vondsten en ontdekkingen - Kunstberichten, Vroeg-christelijk grafscript te Maastricht', in: *Oud-Holland* 1(1915-1916)13-15; idem, Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, in: *Bulletin Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, ser. 2,9 (1916) 17-44.

Tal van proefgaten in de vloeren der crypten, de kerk en in de muren ten behoeve van bouwhistorische verkenningen.

Catalogusnummer 10

Juli-augustus **1919:** Onderzoek in het middenpad van de Sint-Servaaskerk (door W. Goossens, gemeentelijke monumentencommissie).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Flament, 'Wedervinding' (zie cat.nr. 5a), 187-224; Goossens, W., 'Een Frankische grafvondst in de St. Servaaskerk te Maastricht', in *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1920) 64-65.

Onderzoek naar de grafkamer van de bisschoppen Monulfus en Gondulfus, waarbij voor de eerste keer een graf met Frankische bijgaven werd gevonden.

Catalogusnummer 11*

16 juli - 15 oktober **1920:** Waarnemingen Jacobstraat 2, tussen Vrijthof en Papenstraat (door archivaris W. Goossens).

Coördinaten: X 317.645 - Y 176.250.

GOBM, dossier 108.

'Berichten, Maastricht', in: *De Maasgouw* 40 (1920) 13, 78; *Dagboek W. Goossens*, RHCL Maastricht, RAL inv.nr. 16.0536, archief Goossens, Hs. 37, pp. 503, 516, 520, 522, 523, 524, 525; Hulst, *Theateropgraving* (zie cat.nr.1) 17-18.

Zwaar middeleeuws muurwerk (80-120 cm breed) in kolenzandsteen en zandige, gele mortel tussen de vier en zes meter beneden maaiveld. Er zijn geen vroegmiddeleeuwse of Romeinse vondsten gezien.

Catalogusnummer 12

11 October 1926: Waarneming Keizer Karelplein / Sint Servaasklooster 8 (W. Goossens).

Coördinaten: X 176.055 - Y 317.764.

GOBM, dossier 66.

'Berichten, Maastricht', in: *De Maasgouw* 46 (1926) 70; Goossens, W., 'Vondst van een Romeinsch brandgraf te Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 8 (1927) 55-59; Byvanck, *Excerpta romana* (zoals cat.nr. 1) 8; Sprenger, 'Beknopt overzicht' (zie cat.nr. 3) 33.

In de kelder van de Limburgsche Bankvereniging is een brandgraf van *tegulae* gevonden, met bijgaven (derde eeuw).

Catalogusnummer 13

1930: Toevalsvondst De Kommel / Kruisherengang (Bijzondere Scholen).

Coördinaten: X 175.855 - Y 317.685.

GOBM, dossier 90.

'Aanwinsten voor het Museum nr. 15', in: *De Maasgouw* 50 (1930) 60.

Middeleeuws aardewerk.

Catalogusnummer 14

1931: Toevalsvondst hoek Lantaarnstraat / Kapoenstraat / Sint Jacobstraat 13.

Coördinaten: X 176.305 - Y 317.575.

GOBM, dossier 134.

Nyst, E., 'Aanwinsten voor het Museum, nr. 1027b', in: *De Maasgouw* 52 (1932) 24; Vermeulen, W., 'Oud-Maastrichtsche vondsten in de laatste jaren', in: *De Maasgouw* 55 (1935) 62; De Boone, W., 'De Franken', in: *Limburgs Verleden I* (Maastricht z.j. [1960]) 176.

Bij bouwwerkzaamheden op terrein van Oude Muziekschool (1884-1924). Aardewerk, voornamelijk

middeleeuws, maar ook Romeins en Merovingisch materiaal. *'Een en twintig stuks Romeinsche, Frankische en Middeleeuwsche voorwerpen gevonden bij het maken der gebouwen op het terrein der oude Muziekschool te Maastricht. Geschonken door de heeren Meese en Godfroy aldaar.'*

Catalogusnummer 15

1932: Toevalsvondst Bredestraat 30.

Coördinaten: X 176.285 - Y 317.670.

GOBM, dossier 125.

Sprenger, 'Beknopt overzicht' (als in cat.nr. 3) 29.

Diverse vondsten (middeleeuws aardewerk), onder meer een Romeins haantje van brons.

Catalogusnummer 16

1932: Toevalsvondst Helmstraat 14.

Coördinaten: X 176.240 - Y 317.865.

GOBM, dossier 130.

'Aanwinsten voor het Museum, nr. 1064', in: *De Maasgouw* 52 (1932) 72; Sprenger, 'Beknopt overzicht' (zie cat.nr. 3) 29.

Bij de bouw van Hotel Du Casque zijn Romeinse vondsten gedaan, waaronder vierde-eeuwse terra sigillata.

Catalogusnummer 17

10 april **1934:** waarneming Vrijthof zuidwesthoek (J. Sprenger).

Coördinaten: X 176.190 - Y 317.715.

GOBM, dossier 64.

Sprenger, J., 'Oude muurresten op het Vrijthof te Maastricht, in: *De Maasgouw* 54 (1934) 35.

Er werden twee van noord naar zuid lopende mergelfunderingen aangetroffen ten oosten van de apsis van de Sint-Servaaskerk op 140-170 cm diepte en respectievelijk 90 en 120 cm breed. Tussen de muren en ten westen van de meest westelijke van de twee werden veel skeletresten gevonden.

Catalogusnummer 18

26 October **1952:** Losse vondst Vrijthof 47 (J. Sprenger).

Coördinaten: X 176.180 - Y 317.840.

GOBM, dossier 81.

Rapport in dossier.

Skeletvondst onder de vloer van de westelijke kelder van het voormalige Politiebureau (waar nu de entree van het Theater aan het Vrijthof is gehuisvest), in een laag met Romeinse scherven. Volgens de beschrijver ging het om een graf uit de derde eeuw, waarvoor echter geen overtuigende argumenten zijn gegeven.

Catalogusnummer 19

1953-1954: Opgraving Pandhof Sint-Servaaskerk (ROB).

Coördinaten: X 176.098 – Y 317.714.

Documentatie Rijksdienst Cultureel Erfgoed te Amersfoort (voorheen RACM/ROB).

Timmers, J., 'Twee vroege grafschriften uit de Pandtuin der Maastrichtse St. Servaas', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 8 (1955) 77-84; Glazema, P., en J. Ypey, *Merovingische ambachtskunst* (Baarn z.j. [1956]) afb. 44-92; Verwers, W., 'Het grafveld in de Pandhof van de Sint Servaas te Maastricht, een voorlopig verslag', in: *Munsters in de Maasgouw, Bundel Munsters*. Werken LGOG 9 (Maastricht 1986) 56-71; Soeters, G., *Het grafveld in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht* (Maastricht [doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam] 1989); idem, *Gebouwresten in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht* (Maastricht [doctoraalscriptie Univ. Utrecht] 1989); Kars, M., *A cultural perspective on Merovingian burial archaeology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (Amsterdam PHD thesis 2011).

Vlakdekkend archeologisch onderzoek naar aanleiding van de herinrichting van de pandtuin. Meer dan achthonderd graven vanaf de laat-Romeinse tijd tot en met het *Ancien Régime*. Gebouwresten van oude kloostergangen en vroegmiddeleeuwse kerkplattegrond.

Catalogusnummer 20

1955: Toevalsvondsten Henric van Veldekeplein 25.

Coördinaten: X 176.140 – Y 317.610.

GOBM, dossier 86.

Renaud, J., 'Middeleeuwse glasfragmenten uit Maastricht', in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* ser. 6,11 (1958) 1-8; idem, 'Middeleeuws glas', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 82 (1983) 22-30; Baumgartner, E., en I. Krüger, *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters* (München 1988) 237 e.v., spec. 261, nr. 288.

Belangrijke glasvondsten uit de dertiende eeuw bij de verbouwing van het oude Staargebouw.

Catalogusnummer 21

Winter **1957-1958:** Toevalsvondst De Kommel.

Coördinaten: X 175.940 – Y 317.725.

GOBM, dossier 90.

Triëns van MADELINUS (Dorestat).

Catalogusnummer 22

Augustus **1958**: Waarneming Keizer Karelplein 12 (J. Sprenger).

Coördinaten: Y 176.070 - X 317.820.

GOBM, dossier 97.

Sprenger, J., 'Overblijfselen van de Romeinse Heerbaan en zeventiende-eeuwse woonsporen te Maastricht, Keizer Karelplein 12', in: *De Maasgouw* 77 (1958) 177-182

Plaveisel en ophogingslagen, abusievelijk geïnterpreteerd als fragment van de Romeinse weg (Tongeren-Maastricht).

Catalogusnummer 23

1961: Waarneming Vrijthof zuidwesthoek (J. Renaud, ROB).

Coördinaten: X 176.205 - Y 317.700.

GOBM, dossier 63.

Renaud, J., 'Archeologisch Nieuws, Limburg, Maastricht', in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 14 (1961) *94.

Middeleeuwse mergelfunderingen aangetroffen bij het leggen van buizen.

Catalogusnummer 24*

19 mei **1969** – 1 april **1970**: Opgraving Vrijthof (W. van Es en J. Bloemers, ROB).

Coördinaten: X 176.220 - Y 317.750.

Documentatie: Rijksdienst Cultureel Erfgoed (=RCE=RACM/ROB); GOBM, dossier 65 (kopie).

Jaarverslag ROB 1969, 11-12; Bloemers, J., 'Maastricht', in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 69 (1970) *140-*142; idem, 'Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969-1970', in: *PSHAL* 107-108 (1971-1972) 52-54; idem, 'Twenty Five Years ROB Research in Roman Limburg', in: *Berichten ROB* 23 (1973) 244-252; idem, 'De opgravingen op het Vrijthof te Maastricht in 1969 en 1970', in: *Handelingen van Archeologisch congres Tongeren*, Publ. Gallo-Romeins Museum te Tongeren 19 (Tongeren 1974) 10-12; Ypey, J., 'Quelques aspects de l'archéologie mérovingienne aux Pays-Bas', in: *Centenaire de l'Abbé Cochet 1975, Actes du Colloque International d'Archéologie* (Rouen 1978) 573-585; Kars, *Cultural perspective* (zoals cat.nr. 19).

Romeinse heerbaan Tongeren-Maastricht, hout- en steenbouw langs de weg (eerste-derde eeuw), Merovingische grafveld met veel bijgaven, Karolingisch grafveld, vroegmiddeleeuwse bewoning, 'black layer' negende-veertiende eeuw, laatmiddeleeuwse sporen.

Catalogusnummer 25

1969-1970: Waarneming Helmstraat / Entre-Deux (J. Felder, Natuurhistorisch Museum Maastricht).

Coördinaten: X 176.270 - Y 317.875.

GOBM, dossier 62.

Aantekeningen in dossier.

Stroomgeul na de IJstijd.

Catalogusnummer 26

1969-1970: Waarneming op de hoek Grote Staat 58 / Helmstraat (J. Bloemers, ROB).

Coördinaten: X 176.270 - Y 317.820.

Documentatie: RCE (RACM/ROB); GOBM, dossier 61.

Bloemers, 'Kroniek 1969-1970' (zie cat.nr. 24) 49.

Verstoring van alle bodemniveaus tot ca. 2.60 m en zelfs tot 3.40 m beneden maaiveld. Slechts op één plaats gegevens over bodemopbouw in deze lagen, alle van Romeinse origine.

Catalogusnummer 27

13 mei en 16 september **1971:** Waarneming Vrijthof-zuidoost (H. van Ommeren [melding]; J. Bloemers, ROB).

Coördinaten: X 176.260 - Y 317.700.

GOBM, dossier 63.

Bloemers, 'Kroniek 1969-1970' (zie cat.nr. 24) 52.

Twee van West naar Oost lopende laatmiddeleeuwse funderingen van mergel (Servaasgasthuis); bij aanleg voetgangerstunnel parkeergarage naar Platielstraat.

Catalogusnummer 28

13 mei en 16 september **1971:** Waarneming Vrijthof-noordoost (H. van Ommeren [melding]; J. Bloemers, ROB). Coördinaten: X 176.260 - Y 317.795.

GOBM, dossier 63.

Bloemers, 'Kroniek 1969-1970' (zie cat.nr. 24) 52.

Enkele skeletten van het Merovingische grafveld; bij de aanleg van de voetgangerstunnel van de parkeergarage naar de Grote Staat.

Catalogusnummer 29

1974: Bouwkundig onderzoek van de Sint-Servaaskerk (architect C. v.d. Veken).

Coördinaten: X 176.000 - Y 317.000.

Van der Veken, C., *St. Servaaskerk te Maastricht. Rapport over de algemene technische toestand. Studie-rapport 1975* (Den Haag 1974).

Inclusief uitgebreid bouwhistorisch onderzoek met proefgaten en interessante conclusies/hypothesen.

Catalogusnummer 30*

1980 (11 februari – 7 maart, 12 – 30 mei, 29 juli- 5 augustus): Opgraving Servaasklooster 18 (T. Panhuysen, GOBM).

Coördinaten: X 176.060 - Y 317.660.

GOBM, dossier 218.

'Berichten', in: *De Maasgouw* 44 (1924) 34; 'Aanwinsten voor het Museum', in: *De Maasgouw* 50 (1930) 36 (nr. 3); *Openbare Werken Maastricht, Jaarverslag 1980*, 21; Engelen, F., 'Maastrichtse bodem geeft heel wat geheimen prijs', in: *Archeologie in Limburg* 9 (1980) 11; Panhuysen, T., '1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas', in: *Campus Liber. Werken LGOG* 8 (Maastricht 1982) 49; idem, *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984) 78-81, spec. 80; Ypey, J., 'Enkele 5de-eeuwse vondsten uit Zuid- en Noord-Nederland', in: *Westerheem* 34 (1985) 2-10, spec. 6 e.v.; Panhuysen, T., 'Wat weten over de continuïteit van Maastricht?', in: *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste christendom in het Maasland. Kunst en Oudheden in Limburg* 28 (Borgloon-Rijkel 1986) 125-146; Tagage, S. en W.A.A. Mes, *Onder de Bogen. Maastrichts Silhouet* 23 (Maastricht 1987) spec. 14-22; Panhuysen, R.G.A.M., *Demography and Health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005); Verduin J., *Sint Servaasklooster. Sporen uit de Karolingische en Ottoonse tijd* (Amsterdam - unpublished research-MA thesis University of Amsterdam – 2008).

Minstens veertien oost-west georiënteerde graven met grafobjecten zijn aangetroffen, waarvan twee uit de vierde eeuw dateren, één uit de vijfde eeuw en meer dan vijf uit het einde van de zesde tot het begin van de zevende eeuw. In de resten van een gracht uit de laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse periode zijn één of mogelijk drie noord-zuid gerichte inhumatiegraven uit de laat-Merovingische tijd gevonden. Op de grachtvulling is een zware dubbele muurconstructie gebouwd met een talud aan zijn westelijke buitenkant, daterend uit de periode tussen het einde van de negende en de vroege elfde eeuw. Het terrein loopt omlaag naar het noorden en het oude maaiveld is in de elfde en twaalfde eeuw in zuidelijke richting genivelleerd. De resterende muren zijn daarna verdwenen onder opeenvolgende bouwfasen van gebouwen van de Proosdij van Sint Servaas, waarvan veel muurresten zijn waargenomen.

Catalogusnummer 31

2-6 februari **1981**: Opgraving De Kommel (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).

Coördinaten: X 175.995 - Y 317.727.

GOBM, dossier 231.

Panhuysen, *Maastricht staat op zijn verleden*, 97-101.

Documentatie van een dwarsdoorsnede van de dertiende-eeuwse stadsmuur en voorliggende gracht.

Catalogusnummer 32

1981-1982 (5 oktober – 19 januari): Opgraving dubbelkapel tegen het noordtransept van de Sint-Servaaskerk (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).

Coördinaten: X 176.139 – Y 317.730.

GOBM, dossier 228.

Panhuysen, T., 'De archeoloog', in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* (Maastricht 1981-1991) 3, 5-7, 17; idem, '1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas', in: *Campus Liber. Bundel opstellen voor H. Wouters. Werken LGOG 8* (Maastricht 1982) 21-55; idem, *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984) 82-95; gewijzigde interpretatie van het polygonale muurwerk: Panhuysen, T.A.S.M., 'De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de Vroege Middeleeuwen. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) 15-24. Zie voorts de literatuur bij Catalogusnummer 37.

Laatmiddeleeuwse graftombes en graven in benedenverdieping van de oude kapel tegen de noordkant van het transept, muurwerk van voorafgaande kloostervleugel, zwaar polygonaal muurwerk van oudere kerk, vroegmiddeleeuwse muren, Merovingische graven.

Catalogusnummer 33

16 maart **1982**: Toevalsvondst Sint Servaasklooster (melding bouwdirectie).

Coördinaten: X 176.071 - Y 317.749.

GOBM, dossier 228.

Bakje van ruwwandig grijsgeel aardewerk, laat-Romeins; op diepte van 80 cm beneden plaveisel, vijftien meter uit de noordwest hoek van de negentiende-eeuwse vleugel met de dagkapel; vermoedelijk afkomstig uit een graf.

Catalogusnummer 34

4 maart **1983**: Waarneming Vrijthof 27 (GOBM).

Coördinaten: X 176.132 - Y 317.756.

GOBM, dossier 246.

Beerput van een tot anderhalve meter doorsnede en zes meter diep, behorend bij zeventiende-eeuws woonhuis, gevuld met puin. Muurwerk in tuin kan niet van kloostervleugel zijn, die onder de achterrooilijn van nr. 27 en naastgelegen panden ligt. In de noordwesthoek van de kelder is een deel van middeleeuws muurwerk zichtbaar met kolenzandsteen, silex en veldkeien.

Catalogusnummer 35

29 mei 1985: Waarneming in de straat tussen de kerken 'Het Vagevuur' (GOBM).

Coördinaten: X 176.125 - Y 317.678.

GOBM, dossier 261.

Vondst van een vroegmiddeleeuwse sarcofaag bij de aanleg van een bluswaterreservoir aan de zuidzijde van de Sint-Servaaskerk. Ingegraven vanaf 50.90+NAP in de leem, botmateriaal niet 'in situ', vuile grond tot 52.20+NAP, daarboven tot maaiveld op 53.50+NAP bevindt zich een puin houdende laag.

Catalogusnummer 36

9 september 1985: Waarneming Vrijthof 47 (GOBM).

Coördinaten: X 176.184 - Y 317.839.

GOBM, dossier 47.

Beerput en een laag met Romeins materiaal onder 46.70 tot 46.00+NAP; onder de voorgevel van het pand keiharde leemmortel bovenop de natuurlijke leem (47.60+NAP), van 48.30 aan zuidkant aflopend naar 47.70+NAP aan noordzijde (mortelmonster lijkt ca. tiende-eeuws).

Catalogusnummer 37

18 november 1985 – 31 augustus 1989: Opgraving Sint-Servaasbasiliek (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).

Coördinaten: X 176.129 – Y 317.698.

GOBM, dossier 263.

Panhuysen, T., in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* (Maastricht 1981-1991) 3, 5 7, 17, 181-182, 189, 200-201, 205-206, 216-217, 221-223, 239-240, 309-322, 383-386; Panhuysen, T., e.a., 'Maastricht, Sint-Servaaskerk', in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1986', *PSHAL* 123 (1987) 207-211; idem, 'Maastricht, Sint-Servaaskerk', in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1987', *PSHAL* 124 (1988) 380-384; Panhuysen, T., 'Bouwperiodisering van de voorlopers van de Sint Servaaskerk. Voorlopige resultaten van de Servaasopgraving 1981-1989', in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* 49 (1990) 391-394; Panhuysen, T., e.a., 'Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek, Maastricht (GOBM), Keizer Karelplein 3, in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1988 en 1989', in: *PSHAL* 126 (1990) 218-223; Panhuysen, T., 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter: ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des städtischen Amtes für Bodendenkmalpflege Maastricht', in: *Kunstchronik* 43 (1990) 541-553; idem, 'De Sint Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen: voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) 15-24; De la Haye, R., 'La restauration de l'église de Saint-Servais à Maastricht', in: *Leodium*, 78 (1993) 29-40; Panhuysen, T. en R. De La Haye [met medewerking van N. Gauthier], 'Maastricht', in: N. Gauthier, e.a., *Province ecclesiastique de Cologne (Germania Secunda)*. Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du

VIIe siècle (éd. N. Gauthier) 12 (Paris 2002) 106-115; Panhuysen, R.G.A.M., *Demography and Health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005); Panhuysen, T., 'Wendepunkte in der Frühgeschichte der Maastrichter Servatiusabtei', in: Panhuysen, T.(ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23 September 2009 Maastricht*. Neue Studien zur Sachsenforschung 3 (Hannover 2011) 67-89; idem, 'Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij te Maastricht', in: *PSHAL* 147 (2011) 9-62.

Bijna volledig onderzoek van het interieur van de elfde-eeuwse kerk, waarbij een oudere bouwphase van dat gebouw werd ontdekt, een daaraan voorafgaande basilicale bouw uit de laat-Merovingische of vroeg-Karolingische periode, een Merovingische kerkbouw uit de zesde eeuw en muurwerk van bijbehorende gebouwen, een laatantiek mausoleum en ongeveer vierhonderd graven.

Catalogusnummer 38

17 augustus – 18 september **1987**: Opgraving Lantaarnstraat 5-7-9 (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).
Coördinaten: X 176.325 - Y 317.560.
GOBM, dossier 259.

Panhuysen, T., e.a., in: H. Stoepker, (red.) 'Archeologische kroniek van Limburg over 1987, Maastricht, Lantaarnstraat 5-9', in: *PSHAL* 124 (1988) 384-387.

Aanvankelijke invloed van een noordelijke tak van de Jeker, waardoor het terrein onbewoonbaar was. Een Romeinse afvalkuil. Bewoning vanaf de laat-Merovingische periode: plaveisel, stookplaats, afvalkuilen. Merovingisch en Karolingisch aardewerk. 'Black layer' met vondsten uit de negende tot veertiende eeuw. Grote beerput uit de veertiende eeuw. Afdekking door lagen uit de vijftiende eeuw en later, van waaruit beerputten waren geslagen.

Catalogusnummer 39*

1988-1989: Opgraving Generaalshuis / Vrijthof Theater (T. Panhuysen en R. Hulst, GOBM).
Coördinaten: X 176.180 - Y 317.865.
GOBM, dossier 286.

Panhuysen, T., e.a., 'Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek, Maastricht (GOBM), Vrijthof 46, in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1988 en 1989', *PSHAL* 126 (1990) 226-230; Iterson, A. van en G. Setola, *Het Vrijthof is een schouwtoneel* (Maastricht 1992) 9-11, 49-51; Dijkman, W., *Munt en Muze* (Maastricht 1993); Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht* (1988-1989). Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994).

Groot opgravingsterrein tussen de dertiende-eeuwse stadsmuur aan de noordzijde (achterkant bebouwing Grote Gracht) en het Vrijthof. Onderzoek van de stadsmuur en een oude muurtoren. De complete bouwgeschiedenis van het klooster der Witte Vrouwen (stichting na 1224) tot en met bouwhistorisch onderzoek van resterende en daarna afgebroken panden uit de zestiende en zeventiende

eeuw. Ontdekking van de fundamenteën van het noordelijke deel van een monumentale bouw uit de elfde en twaalfde eeuw, vermoedelijk een palts van de Duitse vorsten. Geringe cultuursporen uit de Romeinse en Karolingische tijd.

Catalogusnummer 40

22 mei **1997**: Opgraving Henric van Veldekeplein / afbraak Staargebouw (T. Panhuysen en R. Hulst, GOBM).

Coördinaten: X 176.155 - Y 317.595.

GOBM, dossier 291.

Zeer sterk verstoord terrein met enkele grondsporen met twaalfde-eeuwse scherven en één Karolingische scherf.

Catalogusnummer 41

26 januari – 6 februari **1998**: Opgraving Helmstraat 8 (T. Panhuysen en R. Hulst, GOBM).

Coördinaten: X 176.222 - Y 317.887.

GOBM, dossier 308.

Onderzoek in het tuinengebied van het Witte Vrouwenklooster (zeventiende eeuw).

Catalogusnummer 42

3 december **1998**: Toevalsvondst Vrijthof 6 (GOBM).

Coördinaten: X 176.281 - Y 317.775.

Rapport CIR, Groningen, ref. CIO/434-2001/HD, 28/9/2001.

Skeletvondst (1998.MAVR.6/1-1-1) op een diepte van drieëneenhalve tot vier meter beneden het maaiveld onder een keldervloer (48.50-49.00+NAP). Datering 1260 ± 45 BP (GrA-18792).

Catalogusnummer 43

1 oktober **2001**: Archeologische proefboringen Sint Servaasklooster 14 (GOBM).

Coördinaten: X 176.020 - Y 317.720.

GOBM, dossier 313.

Boringen tussen kloostercomplex langs de straat en de locatie van de dertiende-eeuwse stadsmuur met negatief resultaat.

Catalogusnummer 44

21 november **2001**: Waarneming Vrijthof zuidoosthoek (GOBM).

Coördinaten: X 176.260 - Y 317.700.

GOBM, dossier 314.

Twee muurdelen werden waargenomen van het Servaashospitaal; een noord-zuid georiënteerde muur van kolenzandsteen, een oost-west lopende muur van mergelblokken.

Catalogusnummer 45*

19 maart – 9 april 2003: Opgraving noordwestelijke inrit parkeergarage Vrijthof (AAC, projectopgraving o.l.v. F. Theuws).

Coördinaten: X 176.179 - Y 317.814.

Panhuysen, T., *Parkeergarage Vrijthof Maastricht, nieuwe inrit noordzijde. Programma van Eisen t.b.v. de uitvoering van een archeologische opgraving* (Maastricht 22 januari 2003); Dijkstra, M. en J. Flamman, *Onderweg naar gisteren. Archeologisch onderzoek naar 2000 jaar wegopbouw langs de noordzijde van het Vrijthof te Maastricht*. Publicaties AAC 24 (Amsterdam 2004).

Wetenschappelijk projectonderzoek gericht op de verwerving van gedetailleerde kennis over de wegopbouw van de Romeinse heerbaan, zijn latere ontwikkeling en zijn relatie met het landschap. Vaststelling van in totaal dertien gebruiksfasen. Romeinse wegdekken: fase 1-7; vernieuwing in twaalfde en dertiende eeuw (fase 9); volgende fase 10 pas uit vijftiende en zestiende eeuw (?); uiteindelijke ophoging en egalisering te dateren in de zeventiende eeuw (?); eindfase gerealiseerd midden achttiende eeuw.

Catalogusnummer 46

April 2005: Opgraving Dominicanenplein (BAAC, projectopgraving o.l.v. J. Arts).

Coördinaten: X 176.265 - Y 317.870.

Panhuysen, T., *Archeologisch onderzoek Entre-Deux. Programma van Eisen t.b.v. de initiatiefnemer van het verbouwproject Entre-Deux te Maastricht voor de uitvoering van de archeologische opgraving Entre-Deux te Maastricht, diverse onderdelen* (Maastricht februari 2004); Wetzels, E., 'Entre-Deux-Places, een verloren gewaande geschiedenis is hervonden', in: Mes, W. en A. Jenniskens (red.), *Dominicanen, geschiedenis van kerk en klooster in Maastricht* (Maastricht 2006) 183-203; Arts, J., *Maastricht Entre-Deux Archeologische Opgraving*. Baac Rapport 04.201. Archeologische Rapporten Maastricht 12 ('s-Hertogenbosch en Deventer 2007).

Onderzoek naar het landschap, onder andere naar een geul uit de laatste IJstijd, die van de kant van het Vrijthof dwars over het Entre-Deux-terrein in noordoostelijke richting naar het gebied van de latere Markt liep (zie cat.nr. 25). Geringe Romeinse bewoningssporen. Er werden twee vroegmiddeleeuwse graven ontdekt, oost-west gericht, op een niveau van 45.94 en 46.14+NAP en horende bij een maaiveld van 46.20 / 46.40+NAP. Een graf was van een kind (C14-datering 600-655), het andere van een volwassen man (C14-datering 660-670). Voorts kwamen enkele paal- en afvalkuilen met dierbotten in oorspronkelijk open terrein te voorschijn. In de Karolingische tijd werd er geakkerd. Een kelder van steen uit de (vroeg?) elfde eeuw werd aan de kant van de Spilstraat ontdekt; een gegraven noord-zuid lopende en zich versmallende geul van maximaal 3,60 m breedte en anderhalve tot twee meter diepte werd gedocumenteerd bij de Helmstraat, maar zijn oorspronkelijke functie blijft onduidelijk.

Wegdekken, greppels, kuilen, kelders uit de twaalfde en dertiende eeuw zijn ook aangetroffen, en natuurlijk sporen die met de kerk en het klooster van de Dominicanen te maken hadden (eind dertiende eeuw).

Catalogusnummer 47

April 2006: Opgraving in de Dominicanenkerk ter plaatse van de sanitaire eenheid (BAAC, projectopgraving o.l.v. J. Arts).

Coördinaten: X 176.328 - Y 317.853.

Wetzels, 'Entre-Deux-Places' (zie vorig cat.nr. 46), 183-203; Mark, R. van der, e.a., *Maastricht Dominicanenkerk. Definitief Archeologisch onderzoek*. BAAC rapport 06.038 ('s-Hertogenbosch en Deventer 2007).

Onderzoek naar de landschapsgeschiedenis die voorafging aan de bouw van de kerk op het einde van de dertiende eeuw. De oudste cultuurlagen werden gevonden op 46.90+NAP en dateren uit de Romeinse periode. Ze liggen ten noorden van de Romeinse weg op de maagdelijke bodem en lopen licht af naar het westen. Er zijn geen vroegmiddeleeuwse sporen gevonden. In de elfde en twaalfde eeuw werd het maaiveld opgehoogd met ongeveer anderhalve meter grond. Hierin werden gebouwrresten aangetroffen uit de eeuw vóór de bouw van het Dominicanenklooster.